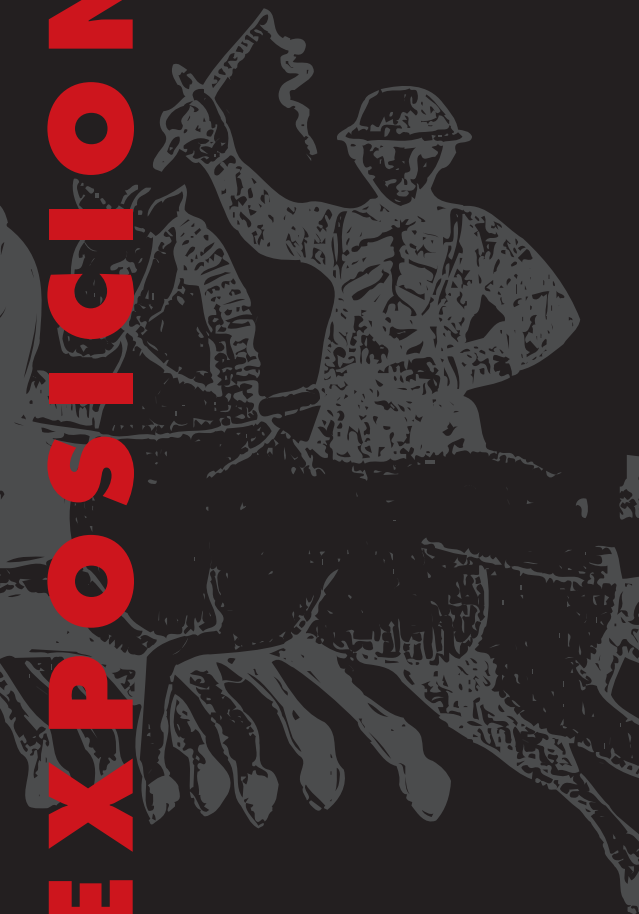

Organitza i produeix:

Ajuntament de Girona

Amb la col·laboració de:

Generalitat de Catalunya
Delegació Territorial del Govern a Girona

Amb el suport de:

CAM

Caixa de Ahorros
del Mediterráneo

OBRES SOCIALS

Museu d'Història de la Ciutat Sala d'Exposicions

Placeta de l'Institut Vell, 1
Tel. 972 22 22 29
17004 GIRONA
A/e: museuciutat@ajgirona.org
www.ajuntament.gi/museuciutat

De dimarts a diumenge i festius
de 10 a 14 h. i de 17 a 19 h.
Tancat els dilluns no festius.
Entrada lliure

Santa Caterina i el Mercadal

Santa Caterina i el Mercadal

Conèixer el passat
per viure el futur

Museu d'Història de la Ciutat

Català / Castellano / English

Santa Caterina i el Mercadal

Conèixer el passat
per viure el futur

Organitza i produeix:

Amb la col·laboració de:

Generalitat de Catalunya
Delegació Territorial del Govern a Girona

Amb el suport de:

Caja de Ahorros
del Mediterráneo

OBRES SOCIALS

Pròlegs:

Anna Pagans Gruartmoner, Alcaldessa de Girona 5

Pia Bosch i Codolà, Delegada Territorial del Govern a Girona 6

Presentació 8

Els orígens del barri. El rec Monar i el convent 14

L'establiment. Un model urbanístic 19

L'establiment de Savaneres. Un carrer menestral 24

La muralla. El tancament de la ciutat 30

Després de la tempesta. La recuperació econòmica 35

Els baluards i l'hospital. Una nova cara per al barri 40

La decadència d'un barri. De menestrals a obrers 46

L'obertura de la ciutat. De Savaneres a Pompeu Fabra 52

Castellano 61

English 79

La història de les ciutats, particularment de les europees, s'ha construït per acumulació, o millor dit, per sedimentació: és gràcies a les successives generacions dels seus habitants, a la transmissió contínua dels seus costums i de la seva cultura, a la transformació i evolució sense pausa de la seva trama urbana, que ciutats com la nostra han acabat esdevenint el que ara són.

El temps és, doncs, el gran constructor de les nostres ciutats, l'arquitecte més constant malgrat que, sovint, el menys previsible. Girona ha gaudit ara d'una oportunitat única per retrobar-se amb l'obra d'aquest arquitecte anònim i, per tant, amb el seu passat: els treballs de construcció d'un equipament per al segle XXI, la nova seu de les dependències de la Generalitat de Catalunya, han posat al descobert un fragment d'aquesta obra del temps. Ens hem retrobat amb un barri sencer que es remunta al segle XIII i que ens recorda, precisament, que el nostre present es construeix sobre molta història acumulada.

La importància d'aquesta recerca arqueològica, l'excavació més gran que s'ha fet mai a Girona, es mereixia que el Museu d'Història de la Ciutat hi dediqués una exposició per tal que els ciutadans i ciutadanes coneguessin, de la forma més planera i didàctica possible, justament quina va ser l'evolució històrica d'aquest barri a partir dels materials i elements que ara s'han descobert. Esperem que a través d'aquesta mostra se'ns faci més comprensible el nostre passat i així el puguem sentir més integrat en el nostre futur.

Anna Pagans Gruartmoner

Alcaldesa de Girona

Quan a primers d'abril de 2005 un grup de joves arqueòlegs de la Universitat de Girona començaven a excavar la plaça Hospital i la plaça Pompeu Fabra, a la recerca del barri medieval del que tots coneixíem l'existència històrica, però del qual ignoràvem el possible abast dels seus vestigis, feia pocs mesos que, amb els primers enderrocs, havíem iniciat també la fase d'obres d'un projecte gran i ambiciós, en els preparatius del qual portàvem treballant des de feia temps.

Deixàvem enrera la redacció i aprovació del Pla Especial Urbanístic d'ordenació de l'equipament, el concurs internacional d'idees i la redacció del projecte, el projecte d'expropiació de les finques de titularitat privada incloses a l'illa d'equipaments, la desafectació al culte de la capella, la construcció del nou edifici al parc hospitalari Martí i Julià de Salt que va permetre a finals del 2004 el trasllat d'una institució amb 338 anys d'història, l'acte de lliurament simbòlic de les claus de l'antic hospital, l'inventari i desmuntatge del museu-farmàcia i l'entesa amb l'Ajuntament de Girona per gestionar conjuntament un gran aparcament subterrani al bell mig de la ciutat.

Iniciàvem llavors un gran projecte, la vessant constructiva del qual ja era prou engrescadora per ella mateixa: la rehabilitació d'un edifici històric, que aconseguiríem alliberar dels afegits més moderns per retornar-lo a l'esplendor que havia lluit els segles XVII i XVIII, tot complementant-lo amb un edifici contemporani projectat pels arquitectes que fa uns anys van contribuir decididament a la rehabilitació del barri vell i de les façanes de l'Onyar, i completant el treball amb la nova urbanització de l'espai urbà resultant de l'enderroc, els anys 60, de l'antiga illa de cases entre els carrers del Pavo i Canaders, configurant, finalment, un espai urbà unitari.

Però hi havia encara l'objectiu principal, igual o més engrescador que la transformació urbanística, que significava per a la Generalitat de Catalunya, a la vegada un repte i un compromís.

Un repte, per quant es tractava en definitiva de potenciar un canvi de model de gestió de l'administració de la Generalitat, concentrant les diferents seues administratives a Girona en un únic edifici, amb la finalitat de millorar l'atenció al ciutadà i racionalitzar el funcionament i la despesa pública.

I un compromís d'oferir un millor servei, eficient i de qualitat, als ciutadans i ciutadanes de la vegueria de Girona, donant una resposta adequada a les necessitats actuals i futures de la gestió pública, tot millorant la organització interna, la cultura de treball conjunt de tots els Departaments i la capacitat de resposta de la nostra administració i del conjunt del seu personal, al servei dels seus conciutadans.

Confiem, doncs, en què de la mateixa manera que la recerca arqueològica que avui us presentem en aquesta exposició del Museu d'Història de la Ciutat, ha contribuït notablement al coneixement del passat de la Girona medieval, la futura nova seu de la Generalitat a Girona, que esperem poder-vos oferir properament, contribueixi decididament a la construcció d'un futur més solidari i just i al desenvolupament econòmic i la millora social de les nostres comarques i els seus habitants.

Pia Bosch i Codolà

Delegada Territorial del Govern a Girona

Presentació

Quan el mes de setembre de 2004 es procedí a traslladar l'hospital de Santa Caterina del lloc que havia ocupat durant poc menys de tres-cents cinquanta anys en una extensa zona del sector meridional del barri del Mercadal, feia temps que s'havia decidit, assenyadament, de convertir-lo, amb els retocs, consolidacions, afegits i modificacions necessàries, en la seu, a Girona, de totes les dependències de la Generalitat de Catalunya. Un concurs internacional determinà el projecte guanyador, els arquitectes responsables del qual havien procedit a redactar el projecte executiu per, com més aviat millor, poder iniciar els treballs, complexos i de llarg abast, de deconstrucció i construcció del nou equipament.

La tria del lloc com a seu única de les dependències del govern de la Generalitat era eficaç des de tots els punts de vista: ben comunicat i en la immediatesa dels altres centres de poder –delegació del govern, ajuntament, diputació...-. Calia, però, solucionar un problema que podia arribar a ser greu i ajudar a col·lapsar la circulació, densa, del centre de la ciutat. El projecte -no podia ser de cap altra manera- contemplava la construcció d'un enorme aparcament subterrani que no només serviria per a resoldre les necessitats de l'edifici i dels seus visitants sinó que ampliava considerablement l'oferta de places per a vehicles en una zona deficitària.

Aspecte de l'entorn del vell hospital de Santa Caterina l'abril de 2005, abans de les intervencions arqueològiques. (Foto: Pep Iglesias)

El lloc que havia d'ocupar el gran pàrquing no podia ser, de cap manera, el subsòl de l'antic hospital, que romania dempeus, intacte: calia aprofitar l'espai del carrer de Joan Maragall i de l'avinguda Pompeu Fabra, un lloc adequat des de tots els punt de vista. Tanmateix, aquesta decisió significava que calia procedir a efectuar excavacions arqueològiques en extensió, documentar les estructures i estudiar-les i sol·licitar, immediatament després, els permisos corresponents de la direcció general del Patrimoni del departament de Cultura per procedir, si era possible, a demolir i retirar les restes recuperades per poder edificar l'aparcament de dos pisos previst en el projecte.

Coneixíem amb cert detall l'evolució urbana d'aquell sector d'ençà dels seus orígens i el gironins de certa edat recordaven que l'avinguda de Pompeu Fabra s'alçava sobre l'antiga plaça de l'Hospital, que ocupava el sector de ponent, i d'una illa de cases velles, tronades i mig en ruïnes, que es disposava entre els carrers del *Pavo*, a nord, i de *Canaders*, a migdia. Sabíem, també, que la placeta de l'Hospital va ser creada a mitjan segle XVII, enderrocant una altra illa de cases, com a conseqüència immediata de la construcció del baluard de Santa Clara i de l'hospital que havia ocupat, d'ençà de principis del segle XIII, un espai suburbà, una mica més enllà de l'actual plaça del Lleó i que fou necessari enderrocar i traslladar per raons defensives.

No quedava tan clar què es podia trobar en el subsòl del carrer de Joan Maragall. Tot aquell espai urbà es va veure molt afectat per la construcció, a ini-

Aspecte de l'entorn del vell hospital de Santa Caterina el mes de setembre, després de les excavacions. (Foto: Pep Iglesias)

cis del segle XV, de les grans muralles baix medievals i pel traçat, del primer terç del segle XX, del carrer dedicat a l'insigne poeta que modificava substancialment la quadrícula antiga. Altrament, el projecte contemplava l'excavació i documentació de tots aquells sectors de l'antic hospital on calgués efectuar rebaixaments o rases i el buidat, si convenia, de la càrrega de les voltes d'algunes de les seves dependències.

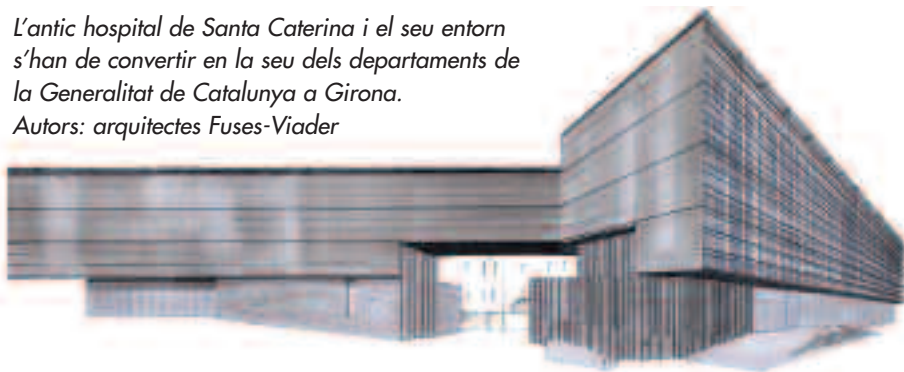
El sondeigs preparatoris van posar de manifest que les restes constructives ocupaven completament l'avinguda de Pompeu llevat d'un sector, al costat del carrer de Fontanilles, on s'havia construït el basament d'un edifici que havia de ser la seu de tots els col·legis professionals de la demarcació i que, finalment, com a resultat de la pressió ciutadana no s'acabà de realitzar. En canvi, a Joan Maragall, no es va trobar absolutament res. La situació, en aquell lloc, dels fonaments de les cases a un nivell més alt i la necessitat, aleshores, de definir unes cotes de circulació el més planeres possible, hauria significat la desaparició completa de tota evidència.

L'espai que calia excavar era immens, un regal que l'evolució del lloc ens proporcionava. L'arqueologia urbana que, aquests darrers anys està canviant, per les dades novíssimes que aporta, la història de les nostres ciutats, poques vegades pot treballar en espais tan grans que defineixen una illa de cases. Normalment, les intervencions són en solars les dimensions dels quals varien però que solen ser limitats i imprecisos.

L'excavació de Santa Caterina, la més gran efectuada mai a la ciutat de Girona i una de les més extenses de tot Catalunya, té l'afegit extraordinari de permetre'ns reviu, d'abans de la construcció de les primeres cases, la història d'un petit bocí del barri del Mercadal, el carrer de Savaneres, a un detall inusitat, sorprenent i que, lligant les dades documentals a les arqueològiques, ens haurà de permetre arribar a un detall de precisió que difícilment mai podem assolir. Aquesta exposició, modesta però que esperem efectiva, pretén il·lustrar principalment a través de la recerca arqueològica que s'hi ha realitzat, l'evolució d'un carrer sencer d'un barri, el del Mercadal, on bategà amb força la vida, les angoixes, les alegries i les tristeses de moltes generacions de gironins, gent d'ofici, modestos treballadors, que reflecteixen en les seves cases, en les seves eines, en la seva vaixella, en la seva cultura material, la seva vida.

L'antic hospital de Santa Caterina i el seu entorn s'han de convertir en la seu dels departaments de la Generalitat de Catalunya a Girona.

Autors: arquitectes Fuses-Viader

Els orígens del barri El rec Monar i el convent

L'entrada, en la història, del Mercadal, se situa cap a l'any 1000, quan s'esmenta el lloc, definit com "davant de Girona" i/o "en el Pla de Girona", zona de conreus, d'hortes, ben regades pel Monar, una important obra pública que captava, a l'altura de Montfullà, l'aigua del Ter i que feia possible mantenir un gran cabdal constant que travessava el Pla de Salt i de Girona i que va servir per convertir en zona de regadiu moltes hectàrees de terra i que, per la força de l'aigua, esdevingué un indret privilegiat on disposar-hi infinitats de molins de tota mena, un nombre significatiu dels quals es va anar bastint justament al Mercadal, allí on el rec desguassava a l'Onyar. Aquest canal hidràulic, que continua existint i aporta a l'Onyar l'aigua necessària per fer-lo, des del Pont de Pedra, evident, ha marcat, des de la seva creació en època immemorial i desconeguda, la història del barri.

El topònim, que es repeteix sovint, en moltes viles i ciutats catalanes, ha de fer referència a l'existència, des de molt endarrera en el temps, del gran mercat de bestiar que se celebrava justament, d'ençà les primeres dades fermes, als arenys del riu Onyar, a la zona actual de la Rambla i, podem suposar, a l'altra riba, a la del Mercadal.

És interessant recordar que tot l'espai que havien encerclat les muralles baix medievals definides per l'avinguda de Jaume I, constava, en origen, de dos llocs

ben definits, l'un al nord, més enllà de l'actual carrer de Sant Francesc, el Mercadal pròpiament dit, i un altre a migdia que s'anomenava Cuguçac, nom d'un rierol que desguassava a l'Onyar a l'alçada del cap del carrer de la Rutlla i que ha desaparegut sense deixar rastres visibles. Tanmateix, la seva ocupació i la seva urbanització van facilitar-ne la simbiosi tot i que, ja ho veurem, els sectors septentrional i meridional del barri van mantenir una dinàmica diferent.

Eren, en aquells primers temps, zones de conreu, ben regades, i propietat dels comtes o de l'Església, Sant Feliu, Santa Maria o de Sant Martí. La proximitat a Girona, important centre urbà i demogràfic, expliquen l'alt valor

*Des del nucli inicial a la Força Vella la ciutat de Girona va anar creixent en totes direccions fins ocupar les dues ribes de l'Onyar.
(Dibuix: Jordi Sagrera)*

Els molins i el convent de Sant Francesc dominaven el paisatge al voltant del rec Monar. (Dibuix: Jordi Sagrera)

econòmic d'aquells conreus i l'expansió, del riu cap a ponent, conforme avancem en el temps. Altrament, a la desembocadura del rec Monar on hi va acabar havent-hi tres boques per aprofitar millor la força de l'aigua, s'anava desenvolupant una àrea de molins, bladers, drapers, de tota mena, que concentraren al seu redós, la gent de l'ofici, moliners i traginers i llurs famílies que residien i ocupaven les proximitats de l'església de Santa Susanna documentada des del segle XI, primer sufragània de la de Sant Feliu i més tard, parroquial.

Durant la primera meitat del segle XIII tingué lloc un fet de gran importància per a la història futura del lloc: l'establiment, immediatament a migdia del Monar de la casa de l'ordre dels franciscans, tan lligats a Girona, i que

acabaren edificant un convent immens, a bell mig del barri, que acabaria consolidant aquella dualitat entre el nord i el sud.

Recordem, també, que en aquells mateixos anys del segle XIII, es va bastir el primer pont de pedra, conegut com el de framenors, que posava en contacte permanent i segur, el nucli antic de la ciutat, a llevant, arraulida en els contraforts de les Gavarres, i el Mercadal, un espai dinàmic que anava agafant protagonisme i que, a mitjans d'aquella centúria, havia de passar d'espai agrícola a espai urbà.

En efecte, la ciutat de Girona va anar creixent a partir del nucli inicial de manera lenta i pausada. A partir del segle X, aquest creixement se'ns fa palès i ja no s'atura. Primer, el burg de Sant Feliu, de Sant Pere de Galligants, Santa Eulàlia Sacosta i, immediatament, d'ençà del XII, l'Areny, el Cap de l'Areny i la Vilanova, al sud de les muralles de la ciutat. En el segle XIII l'embranchida urbana és inaturable. La ciutat creix des de tots els punts de vista i demogràficament el salt és immens. Calia ocupar -i s'ocuparen- totes les zones i espais possibles, alguns en llocs orogràficament complexos. Havia arribat el moment d'expandir-se cap al Mercadal, un lloc pla, immediat, amb tots els avantatges. La pèrdua dels conreus no era preocupant, només calia roturar àrees més allunyades cap a ponent o cap a l'areny del Ter. Els beneficis econòmics de la conversió d'aquelles hortes en habitatges eren alts i immediats i, a més, s'havia de fer per poder oferir a una població en creixement, les condicions necessàries.

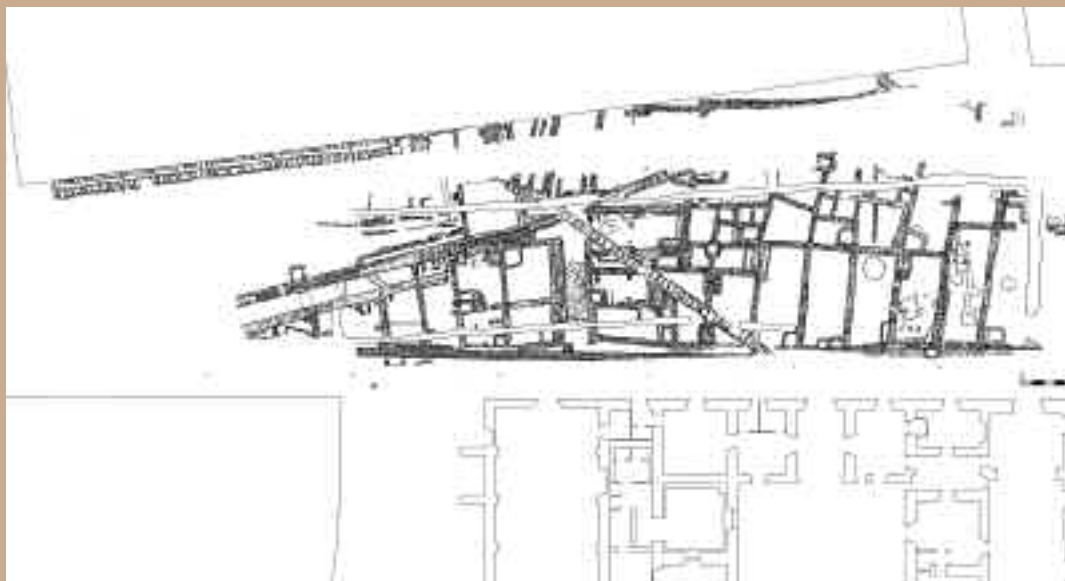

Visió idealitzada de la ciutat de Girona segons un dibuix del s.XIX on destaca la importància del rec Monar. (Arxiu Històric Municipal de Girona)

L'establiment Un model urbanístic

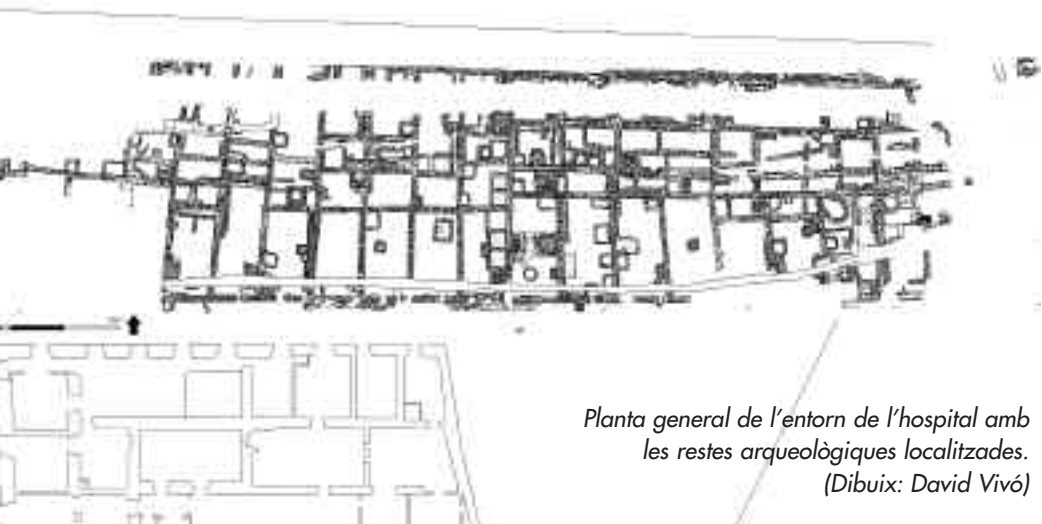
El sector de migdia del barri del Mercadal, més enllà del gran convent de fra-menors, va començar el procés urbanitzador, regular i ortogonal, d'ençà mit-
jan segle XIII, a partir del nord i cap al sud. Aquest procés, ben conegut, s'esco-
la al llarg dels anys fins, ben bé, mitjan/segona meitat del segle XIV. Després,
ja ho veurem, les coses anaren canviant; el creixement s'aturà i una forta crisi
marcà el final de l'edat mitjana que afectà tota la ciutat i, especialment, el nos-
tre barri.

Les dades documentals que posseïm, ara ben reblades per les arqueològiques,
ens expliquen la creació del carrer de Savaneres -el nostre-, de Tixadors, ara
d'en Ginesta, de Canaders, del Corral i de molts altres. Són carrers llargs i
estrets que s'orienten paral·lels al convent de Sant Francesc i perpendiculars al
riu Onyar. La manera de crear-los era senzilla: definit el carrer, suficientment
ample per permetre una circulació adequada, es distribuïa l'espai en parcel·les
uniformes, totes idèntiques, de forma rectangular, amb l'eix longitudinal de
nord a sud i la futura porta a tramuntana. En aquests moments i fins al segle
XIX, les cases d'aquests carrers només disposaven d'una entrada que se situa,
sempre, al nord si bé els darreres de l'edifici donaven a un altre vial al qual
obrien els habitatges construïts a l'altra vorera. Eren, doncs, cases unifamiliars,
senzilles, molt semblants unes a les altres, però no pas idèntiques, on, sovint,

hi havia l'obrador del propietari i on els darreres podien ser i solien ser eixides a cel obert.

Com es procedí a urbanitzar aquell sector? Com sempre a Girona en època medieval, a través d'un procés que es coneix, en els documents, com a establiment. Resumint a grans trets els fets podien anar d'aquesta manera: El propietari eminent, l'Església, preferentment en aquells anys, adonant-se de les possibilitats econòmiques que tenia urbanitzar un sector determinat "per bastir-hi cases", tal com diuen els documents de l'època, deixava en mans d'interme-

*Planta general de l'entorn de l'hospital amb
les restes arqueològiques localitzades.
(Dibuix: David Vivó)*

diaris, amb els drets corresponents, el segon graó de la propietat, gent significativa i poderosa de la ciutat, burgesos o petita noblesa molt actius o, com passava a Savaneres, jueus benestants, propietaris útils del lloc. Aquests eren els encarregats de tirar el procés endavant, de parcel·lar l'espai, d'urbanitzar-lo i de vendre'l. Aquells que adquirien cada lot per bastir-hi casa seva, esdevenien propietaris útils d'aquell espai que podien vendre, cedir o passar als seus hereus sempre i quan paguessin als propietaris eminents el cens estipulat anualment, ben modest, o quan es venia, cedia o s'heredava, pagar a aquells que

ocupaven el graó superior, els lloïsmes i foriscapis, aquells diners que els pertocava rebre. Això feia l'ocupant autèntic propietari del lloc però proporcionava als eminents rendes puntuals i prou sovintejades.

Coneixem el nom de molts d'aquells personatges intermedis en la línia de la propietat, com Pere de Déu que establí diversos teixidors en l'actual carrer d'en Ginesta o els Oller que actuaren semblantment i, també, els Asdrai, Salomó, Bonafè i Caravita, jueus de la ciutat, posseïdors, des de feia molt temps, d'horts en aquesta zona que, com tocava, passaren a fer-hi establiments.

És interessant constatar que Savaneres, el carrer que ha estat objecte d'aquestes excavacions, estigué condicionat per l'existència de dos camins preexistents que acabaren definint, puntualment, l'ocupació de l'espai. Per una banda, el de Fontanilles que de manera esbiaixada es dirigia cap al rec Monar i que quedà tallat per la implantació del convent de framenors. L'actual carrer de Fontanilles, tan peculiar, recorda prou bé l'antic traçat. Savaneres havia estat, abans de l'establiment, un dels camins més important i antics que posaven en contacte el Pla de Girona, Santa Eugènia, Salt i més enllà, amb la ciutat. Anava a morir -o naixia-, al gual de l'Onyar (*Passaturis*) on era possible travessar, en palanca, el curs, en aquest punt escàs, del riu.

Al darrer terç del segle XIII tot l'espai entre framenors i Corral -Tixadors, Savaneres i Canaders-, era ja plenament urbanitzat.

Inicialment la majoria d'habitatges de l'establiment són concebuts com elements molt similars en dimensions. (Foto: equip d'excavació)

L'establiment de Savaneres Un carrer menestral

Savaneres, el carrer que hem excavat i que coneixem amb un detall extraordinari, exemplifica a la perfecció, la història del sector meridional del barri. El que aquí detectem és igual al que observariem si l'haguéssim excavat en les mateixes condicions, a Tixadors (Ginesta), a Canaders o al Corral.

Tal com s'ha vist, en aquest cas hi hagué un condicionant, l'existència dels camins de Fontanilles i del d'entrada a la ciutat que Savaneres fossilitzà. La incidència s'observa en el sector de ponent, on un carrer perpendicular, molt estret, a l'alçada de la porta principal de la Casa de Cultura, crea dos espais edificats, dues illes de cases, un fet insòlit en la manera de fer tal com s'observa a Tixadors, Canaders o més enllà. Fontanilles hauria estat determinant. Aquest fet explicaria les peculiaritats d'alguna de les parcel·les que tenen una mateixa superfície però forma diferent.

Quina mena de gent s'establí i visqué en aquest nou carrer, en aquest nou barri? Què cercaven? Què volien? Les dades documentals ens ho aclareixen i les arqueològiques ens ho il·lustren.

Al carrer de Tixadors, la presència significativa i, potser, majoritària, de gent d'ofici lligat al teixit, acabà donant nom al lloc. A Savaneres, el topònim se'ns escapa però les dades documentals permeten saber que els estadants inicialment establerts eren gent modesta, d'oficis diversos, treballadors amb tallerets a

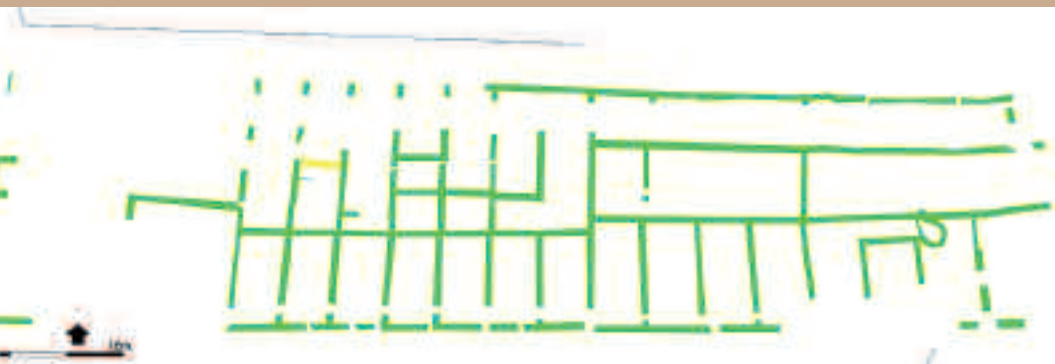
*Les cases del carrer de Savaneres ocupaven l'espai central de l'actual carrer Pompeu Fabra.
(Foto: Pep Iglesias)*

*Planta general de les estructures
pertanyents al s.XIII.
(Dibuix: equip d'excavació)*

casa o treballant per altri: jornalers, aventurers, blanquers albadivers, teixidors, traginers, terrissaires, botiguers, hortelans, una nòmina que es va modificant puntualment conforme passa el temps, amb presència de ferrers, sabaters o fusters. Caldrà esperar a les grans reformes del segle XVII per constatar canvis substancials.

És tracta, doncs, d'un carrer menestral on molts dels propietaris disposen d'una part de la casa com a obrador. Les dades arqueològiques sobretot, com en aquest cas, quan l'ocupació ha estat llarga i continuada i enormement contundent d'ençà inicis del segle XIX amb un creixement en altura i la conversió dels antics habitatges unifamiliars en cases de veïns, de fins a quatre o cinc pisos, fa difícil observar aquella evolució i més quan, en tot el sector oriental, per raons de cota de circulació, l'excavació ha treballat sovint per sota dels paviments, és a dir, observant només fonaments o construccions obrades en el subsòl. Més cap

a ponent, l'espai enderrocat a mitjan segle XVII, l'estat de conservació és millor hi ha estat possible, per època moderna documentar un ferrer i, molt versemblantment, un vidrier.

Les parts anteriors i posteriors de les cases solen concentrar els obradors, dipòsits o àrees relacionades amb el propi ofici. En altres ocasions, no calia. Ens trobem davant d'un barri dinàmic, familiar, on els fills aprendrien l'ofici del pare al seu costat, a l'obrador, on les relacions de veïnatge, de saber que formaven part d'una classe molt determinada de la comunitat, enfortia els llaços i les relacions, exposat més que cap altre, als moviments pendulars de la història. És interessant constatar que el veí carrer de Canaders era de llarg el que concentrava més focs (i, versemblantment, més habitants), de tota la ciutat de Girona i Savaneres es trobava a molt poca distància, tal com recorda la talla de 1380. Un barri nou, poblat, dinàmic i treballador, però per totes aquestes

*Savaneres era un barri menestral
on es desenvolupaven gran
diversitat d'oficis sobretot
lligats amb la draperia, el cuir
i el ferro.
(Col. J. Amades)*

raons exposat més que cap altre a la crisi, a l'aturada sobtada del creixement econòmic, que incidiria sobre la feina, sobre els preus, especialment en un barri nou.

La pesta negra que començà el 1348, marca l'inici d'una desacceleració que s'acabà fent-se sentir. Tanmateix, a ciutat, a Girona, l'efecte de la sotragada, brutal a tots nivells, es va notar menys o, potser millor, de manera més lenta. Però va ploure sobre mullat. La llarga guerra civil, en ple segle XV, va afectar el barri com va afectar tota la ciutat. És interessant constatar, tal com han posat de manifest, arreu, les excavacions arqueològiques, que al llarg de tot el segle XIV hi ha obres, reformes, millores i modificacions en l'estructura de l'edifici mentre que tot quedà igual durant més de cent anys, ni obres, ni millores sinó manteniment d'allò que hi havia, una prova contundent de què era, pels que van poder, època de supervivència, de trampejar, tot esperant temps millors.

*Les tasques arqueològiques han permès reconstruir la fesomia original del carrer.
(Foto: Pep Iglesias)*

La muralla El tancament de la ciutat

Quan s'enfonsà, a principis del segle XI, el califat cordovès, el perill d'atacs a la ciutat, de llargs i penosos setges s'esvaí. Les poderoses muralles carolíngies de Girona que encerclaven un espai reduït d'una 5 hectàrees i mitja havien estat l'excel·lent protecció d'una ciutat que encara no havia iniciat el creixement més enllà dels murs. La pau, l'expansió, el creixement econòmic i demogràfic, la tranquil·litat política i militar, la llunyania del perill, van facilitar l'aparició i consolidació dels burgs, els barris suburbans que s'anaven desenvolupant més enllà de les muralles, seguint els eixos de les principals vies de comunicació. Primer, en direcció a tramuntana, seguint l'antiga Via Augusta, els burgs de Sant Feliu, a redós de la basílica i del cos del sant màrtir i, a l'altra banda del riu Galligants, el de Sant Pere que havia de créixer cap a la vall de Sant Daniel i, sobretot, en direcció a Pedret, i el de Santa Eulàlia Sacosta, en el camí de pujada a Montjuïc vers Campdorà. Ja des del segle XII, els nous espais ocupats es localitzaven cap a migdia, seguint el ramal meridional de l'antic camí romà (carrers Peralta, Ciutadans i Albareda) i zones immediates, el lloc conegut com l'Areny, el Cap de l'Areny (la part més meridional) i Vilanova que correspondria a tot aquell sector a llevant de Ciutadans quan la ciutat començava a enlairar-se muntanya amunt. Finalment, a mitjan segle XIII, calgué -ho acabem de veure- urbanitzar, a través dels establiments, el barri del Mercadal.

La situació estratègica de Girona la va convertir en objectiu militar en cas de conflictes armats. Calc de la pintura del setge de Girona de 1285 de Sant Vicenç de Cardona. (Dibuix: Jordi Sagrera).

Un procés llarg, continuat, sense aturades que partia d'una ciutat closa, fortament emmurallada, d'un miler i mig d'habitants, a una altra d'uns dotze mil, la major part dels quals -deu o onze mil- vivien més enllà de les obres de defensa que eren, de moment, innecessàries i, no ho oblidéssim, costosíssimes de bastir i de mantenir.

Tanmateix, els temps canvien i, inesperadament, la primera sotragada vingué del nord, d'un món aparentment pròxim i d'on pocs haurien esperat un atac. El 1285, la ciutat fou objecte d'un llarg setge per part dels croats sota la direcció militar del rei de França, Felip l'Ardit, que hagué de renunciar a la defensa dels burgs "oberts" i tancar-se dins la Força. Era un toc d'atenció; un avís. D'aleshores ençà, va ser norma que les atzagaiades més freqüents i més ferotges vinguessin del Regne de França.

Aquest fet encetà una altra època de guerres amb Castella i França que exigiren noves fortificacions. Pere el Cerimoniós que s'adonà perfectament de la situació, instà els gironins -i de fet a tots els ciutadans del regne- a cloure dins de sòlides muralles els nous burgs que s'expandien en totes direccions. Hagué d'insistir, amenaçar, pregà i convèncer per aconseguir que li fessin cas. No oblidem que una obra d'aquella magnitud exigia molts esforços i molts costos en un moment de crisi generalitzada (pestes, guerres, males collites, terratrèmols..).

Els treballs que començaren cap al 1362 es van perllongar durant mig segle. El resultat assolit, però, era esplèndid: unes muralles molt sòlides que encerclaven tots els barris principals i la pràctica totalitat dels habitants de la ciutat. Només en quedaren fora els habitatges del carrer de Pedret, del camí de Sant Feliu de Guíxols (carrer del Carme), del camí de Caldes (carrer de la Rutlla) i l'Hospital Nou.

Les muralles que protegien el barri del Mercadal es daten de principis del segle XV i van significar, en alguns casos, modificacions substancials que van afectar, sobretot, el sector més meridional, més enllà del carrer de Canaders. Justament, en aquell sector, donant al carrer de Canaders, s'obria el portal de Santa Clara, nom del convent que es localitzava una mica més enllà dels límits de les fortificacions

La muralla significà un canvi importantíssim. D'aleshores ençà, el carrer de Savaneres, tot el barri del Mercadal, la ciutat, quedaven definits per uns murs i

Pere III el Cerimoniós va ordenar construir unes noves muralles que protegissin els barris perifèrics, entre ells el del Mercadal. (Dibuix: Jordi Sagrera)

uns valls que no es podien ultrapassar. Però molt més greu que això: el setge, la destrucció, tot allò que significa la guerra, acabà essent una presència continuada, una ombra permanent, que marcà profundament la ciutat i els seus habitants sobretot durant uns quants anys del segle XV i a partir de mitjan segle XVII, en endavant.

Les muralles del s.XIV estaven formades per alts i poderosos murs reforçats per torres semicirculars. (Foto: AMG i CRDI)

Després de la tempesta La recuperació econòmica

La ciutat de Girona va sorgir del segle XV empobrida i semiabandonada, amb una població que havia baixat a menys de la meitat des de la centúria anterior. Les diverses onades de pesta i epidèmies però, sobretot, els continus conflictes bèl·lics en què es veié immersa la portaren a una situació pràcticament de col·lapse econòmic, amb una precarització del comerç i amb una gran destrucció de la seva trama urbanística amb carrers enderrocats i en ruïnes (Ballesteries) i molts edificis i negocis abandonats o ensorrats. El segle XVI representà un moment de certa calma sobretot des del punt de vista bèl·lic i això permeté un redreçament econòmic, una certa recuperació demogràfica i, fins i tot, un procés d'embelliment de la ciutat que es dotà de nous edificis.

Dins la societat es produí un doble procés. Les classes nobles es traslladaren del camp a la ciutat fet que suposà un impuls per determinats oficis, relacionats amb la construcció i parament de la llar. Per altra banda, les classes ciutadanes s'ennobleixen en certa mesura, adquirint terres. Però l'estructura social, característica de l'època medieval es mantingué no només al llarg d'aquell segle sinó pràcticament fins al XIX, quan s'inicià el procés d'industrialització fabril i la crisi de l'antic règim.

Dins la ciutat es reocuparen i revitalitzaren aquells barris que de forma més intensa havien patit els efectes d'epidèmies i guerres. Els conflictes armats i els

El s.XVI és un moment de forta activitat constructiva, remodelant-se moltes de les cases originals del barri.

Planta general de les estructures del s.XVI.

(Dibuix: equip d'excavació)

setges patits per la ciutat havien acabat destruïnt bona part del seu teixit comercial i industrial. Aquests tallers i negocis se situaven preferentment als barris més perifèrics. Fou en aquests també, i el Mercadal n'era el principal, on es concentrà la major activitat urbanística al segle XVI. No es tractava, en aquestes zones, de construir grans i bells edificis, sinó de refer la xarxa urbana, industrial i comercial. En aquest barri es concentraren gran part dels tallers artesanals i hi vivien molts dels comerciants i artesans; ciutadans, eclesiàstics i nobles, classes privilegiades i improductives, residien al nucli antic de la ciutat, al voltant de la Força Vella i la zona de l'Areny.

Aquesta revifalla econòmica i urbanística deixà la seva petja també en el car-

rer de Savaneres, a l'interior del qual, després de gairebé un segle d'immobilitisme s'aprecia una intensa activitat constructiva amb reformes i reparacions als edificis, molts d'ells ja existents, que indica una forta recuperació econòmica que se'ns fa avinent en l'ocupació d' habitatges que havien quedat abandonats. Les epidèmies i les inundacions que sovint patia el barri varen ensenyar als seus habitants algunes lliçons i les noves reformes i millores es varen fer amb criteris diferents als de l'època medieval. Potser el més important va ser la introducció d'estructures higièniques a l'interior dels habitatges, tot sovint en forma de pous negres, que situats a l'interior dels edificis recollien les brutícies. Paral·lelament es creà una incipient xarxa de clavegueram en els carrers, destinada a recollir les aigües de pluges i les aigües brutes que s'abocaven a l'exterior els diversos

*Al s.XVI es milloren les condicions higièniques del barri, amb la construcció d'algunes clavegueres i de pous negres a l'interior d'alguns habitatges.
(Foto: equip d'excavació)*

negocis però sense un lligam directe amb les cases. Una altra millora fou la construcció a l'interior d'algunes cases de pous d'aigua que posaven a l'abast l'aigua del subsòl, aprofitant que la capa freàtica es troba a poca profunditat, evitant recollir l'aigua directament del riu Onyar, un riu on s'acumulen les aigües brutes provinents de la zona est de la ciutat.

Econòmicament la manufactura tèxtil i de la pell així com el treball amb metalls tornen a ser les principals activitats econòmiques de barri i de la ciutat. D'aquestes activitats, en són un bon exemple les adoberies, destinades al tractament de les pells i que tenien una gran importància. Les seves instal·lacions i mètodes de treball eren molt similars als que s'empraven en època antiga i medieval, i molt semblants als que encara es fan servir a molts països del tercer món.

La revifalla econòmica i demogràfica es va traduir en un renaixement dels antics negocis, om els dedicats al treball del cuir com l'adoberia del carrer Savaneres. (Foto: Pep Iglesias)

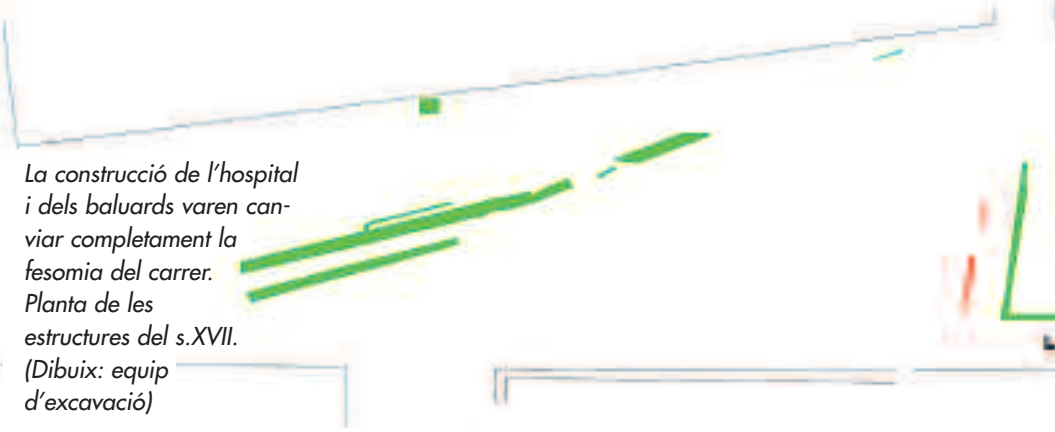
Els baluards i l'hospital Una nova cara per al barri

La situació de la ciutat de Girona, considerada com la clau del regne han fet que al llarg de la seva història hagi estat protagonista, tot sovint involuntària, dels conflictes bèl·lics en què s'ha vist immersa Catalunya i, en general, el nord-est hispà. Per això, des del segle XIV, s'havia dotat d'unes poderoses muralles que encerclaven no només gran part de la zona habitada sinó també amplis espais d'hortes. Però si alguna cosa evoluciona amb rapidesa en aquest món, són la tècnica militar i l'armament. Les defenses erigides per ordre de Pere III, molt útils contra les espases i llances i les tècniques de setge medievals i que durant dos segles havien demostrat la seva eficàcia, eren pràcticament inútils davant les noves tècniques bèl·liques, sobretot, amb l'aparició de les armes de foc i la generalització de l'ús de l'artilleria. Davant d'aquest nou armament, les antigues muralles eren pràcticament inútils, com ho demostrà la guerra contra Lluís XIV, quan les tropes franceses posaren setge el 1653 a la ciutat. Els seus panys alts i perfectament verticals no feien més que augmentar la força dels impactes de bala de canó i els camins de ronda, tot i la seva amplada, resultaven estrets perquè els defensors poguessin instal·lar canons i traslladar la munició amunt i avall segons les necessitats.

Davant d'aquests fets s'imposaven nous sistemes defensius. El més important fou la construcció de baluards distribuïts a l'entorn de les velles muralles, adossats

Les noves tàctiques militars obliguen a edificar un nou tipus de defensa: els baluards.
(Foto: AMG i CRDI)

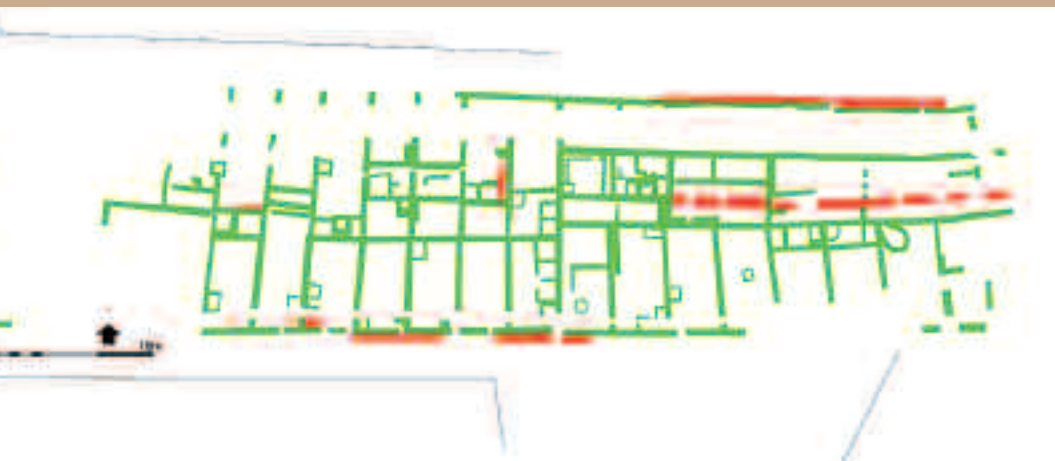
*La construcció de l'hospital
i dels baluards varen can-
viar completament la
fesomia del carrer.*

*Planta de les
estructures del s.XVII.*

*(Dibuix: equip
d'excavació)*

exteriorment, que curiosament era un invent francès. Els baluards no són altra cosa que grans plataformes juxtaposades a les muralles, amb un fossat i amb els murs lleugerament atalussats, de manera que absorbeixen els impactes de les bombes i que distribuïts al llarg del perímetre permeten al seu lloc la instal·lació de peces d'artilleria, que, amb foc creuat, protegeixen els panys de muralla.

La construcció d'aquestes noves defenses va tenir una importància cabdal pel Mercadal i el carrer de Savaneres canviant d'una forma definitiva la seva configuració. Per una banda, la construcció d'un baluard, el de sant Francesc, situat a la zona que actualment ocupa la plaça del Lleó, va suposar l'enderroca-

ment d'un dels pocs grans edificis situats fora muralla, l'hospital Nou construït l'any 1211. Calia, doncs, cercar-li un nou emplaçament i fou reubicat a l'interior de les muralles, immediatament a migdia del carrer de Canaders esdevenint, des de llavors, l'edifici més emblemàtic i autèntic element articulador de la zona sud del Mercadal, l'hospital de santa Caterina. Un altra baluard, el de santa Clara es va bastir immediatament a ponent del carrer de Savaneres, protegint el portal de santa Clara i obligant a enderrocar el convent d'aquest nom que es trobava també fora muralles.

Els nous baluards requerien de grans rampes, llargues i de poc pendent per poder pujar-hi canons i munició. Per bastir aquesta nova rampa es va haver

d'enderrocar gran part de la meitat occidental del carrer de Savaneres, creant un espai obert davant el nou hospital que amb el nom de plaça de l'Hospital va perviure fins al segle XX. Des d'aquests moments, el carrer de Savaneres es veié reduït pràcticament a la meitat de la seva longitud. La peculiar construcció del carrer, on totes les cases eren concebudes pràcticament com un sol edifici va obligar a construir una nova façana que tanqués el carrer per ponent, obrint una nova façana de cara a la plaça recentment creada. Els habitatges es concentraren a la zona de llevant i a partir d'aquests moments, quan la ciutat va créixer, la nova densificació demogràfica es traduirà, no tant en l'ocupació de nous espais, com en el creixement en alçat dels edificis existents.

*Les noves defenses obligaren a derruir l'antic hospital i construir un nou edifici a l'interior de les muralles.
(Foto: Pep Iglesias)*

L'excavació ha permès comprovar com la nova rampa va destruir les cases situades a l'oest del carrer. (Foto: Pep Iglesias)

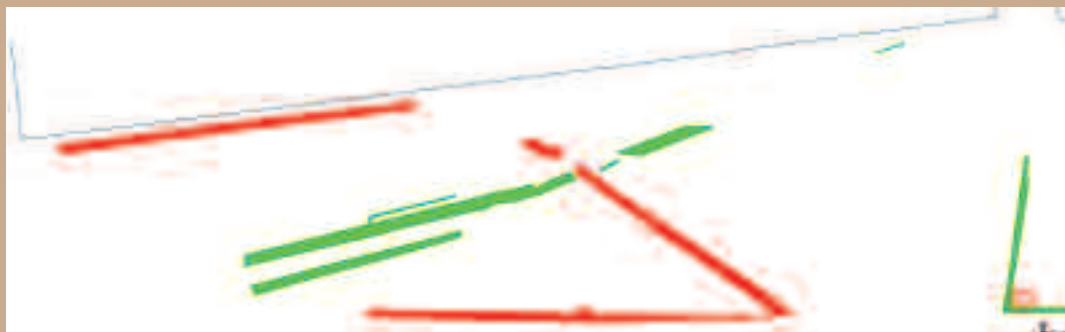
La ciutat del segle XVIII és el d'una vila en gran mesura estancada, amb unes estructures socials i econòmiques antiquades i encarcerades, on encara predominaven les classes improductives dels nobles, militars i eclesiàstics. Un cop més, el segle s'inicià amb un important conflicte bèl·lic, la Guerra de Successió que finalitzà amb l'ocupació de la ciutat per les tropes borbòniques. I un cop més, la ciutat sorgí del conflicte bèl·lic molt afectada urbanísticament i econòmicament, amb fins un 12% dels seus edificis destruïts o inhabitables, i havent d'allotjar i mantenir un important nombre de tropes felipistes. D'aquestes tropes molts dels soldats foren allotjats al barri del Mercadal, mentre els oficials preferien els grans casals de la zona est de la ciutat.

A pesar d'aquests inicis la ciutat va viure al llarg del segle XVIII un creixement demogràfic constant, que no anà acompanyat, però, de canvis en la composició i organització de la societat.

Urbanísticament cal ressaltar dos elements al llarg d'aquella centúria, un dels quals afecta a tota la ciutat mentre que l'altra es centrà en el carrer de Savaneres. La desamortització de Mendizabal de l'any 1835 va suposar que moltes propietats eclesiàstiques passessin a l'estat i a la municipalitat. En una ciutat com Girona, on hi va arribar a haver-hi fins a 19 convents això implicava la transformació d'una part important de la zona urbana. A la zona del

*La construcció de la casa de la Misericòrdia (actual Casa de Cultura)
va acabar de configurar la plaça de l'Hospital. (Foto: AMG i CRDI)*

*El creixement demogràfic de la ciutat al llarg dels s.XVIII i XIX es va traduir en un creixement en alçat dels edificis que varen passar d'unifamiliars a cases d'apartaments.
Planta general de les estructures del s.XIX. (Dibuix: equip d'excavació)*

Mercadal caldria ressaltar els convents de sant Francesc situat al nord del carrer de Savaneres i el dels Mínims, situat a llevant, i reconvertit en caserna militar. Però l'element que acabà configurant l'aspecte definitiu del carrer de Savaneres fou la construcció al nord de la plaça de l'Hospital de l'Hospici i Casa de Misericòrdia (actual Casa de Cultura de la Diputació) que, concebuda arquitectònicament com el reflex de l'hospital de santa Caterina va acabar de tancar eficaçment la plaça.

Si dura va ser per a la ciutat la guerra de Successió, pitjor van ser les guerres napoleòniques de principis del segle XIX en què, en pocs anys, la població de la ciutat, especialment després del setge de 1809, va quedar reduïda pràcticament a la meitat i grans espais urbans foren completament arrasats pels inten-

sos bombardejos artillers. Bona prova n'és la zona de llevant del carrer Savaneres on les cases varen haver de ser refetes completament.

La població no es recuperarà fins a la dècada de 1840 i de forma paral·lela la ciutat inicià una transformació en les seves estructures socials i econòmiques amb l'inici de la industrialització fabril.

El barri del Mercadal serà un dels principals focus d'aquest creixement industrial i en ell se situaren moltes de les indústries, mentre els antics carrers ocupats per comerciants i artesans esdevingueren els habitatges dels obrers.

Clos encara dins les muralles medievals, el creixement poblacional hagué de ser absorbit a través d'un creixement en alçat dels edificis i d'una complexa compartimentació interior. Així, al carrer de Savaneres, el que fins ara eren habitatges

*El conflicte napoleònic va suposar la destrucció de gran part del barri. Les cases de l'extrem est del carrer varen haver de ser completament reconstruïdes.
(Foto: Pep Iglesias)*

unifamiliars de planta baixa i pis, es reconvertiren en edificis de fins a quatre plantes d'alçada, compartimentats interiorment, esdevenint apartaments destinats a allotjar diverses famílies.

Tot i aquestes reformes, dins dels habitatges, algunes concepcions es mantenien de l'estructuració anterior. Així, mentre els dos grans edificis (l'hospital i l'hospici), així com els carrers, disposaven d'una completa xarxa de clavegueram, moltes de les cases del barri seguien utilitzant pous negres, que amb el creixement en alçat dels edificis, s'hagueren de multiplicar. Moltes d'aquestes cases no disposaran d'una connexió directa amb la xarxa de clavegueram fins entrat ja el segle XX.

El carrer de Savaneres o del Pavo s'estenia fins al riu, i estava flanquejat pel convent dels Mínims (situat sota l'actual edifici del Bolet). (Foto: AMG i CRDI)

L'obertura de la ciutat Savaneres a Pompeu Fabra

El segle XX s'inicià, a la ciutat de Girona, amb l'enderrocament de les antigues muralles del Mercadal. Tot i que va ser un procés llarg que no va culminar fins als anys trenta amb l'enderrocament dels darrers baluards, va significar l'obertura de la ciutat. Fins llavors, el creixement urbà es trobava limitat per la seva existència i per la pròpia consideració de plaça forta que tenia Girona i que impedia construir a l'exterior de les defenses per por a que aquests edificis fossin utilitzats per hipotètics atacants.

L'eliminació de la muralla va canviar de forma definitiva la configuració de la ciutat. L'espai deixat per l'enderrocament dels grans murs que fins llavors tancaven la zona del Mercadal varen convertir-se en un eix viari nord-sud, l'actual avinguda de Jaume I. Els grans espais ocupats pels baluards foren urbanitzats i suposaren l'inici de l'eixampla de la ciutat cap a l'oest, fins a la carretera de Barcelona.

Immediatament després de l'enderrocament de les muralles, es va obrir un nou carrer, el de Joan Maragall que també va afectar de forma important a l'urbanisme del sector. Situat diagonalment en referència a la trama urbana anterior (que estava formada per carrers est-oest i nord-sud), va tallar les construccions que existien a la zona obligant a construir-ne de noves i destruint de forma gairebé total qualsevol vestigi d'ocupació anterior.

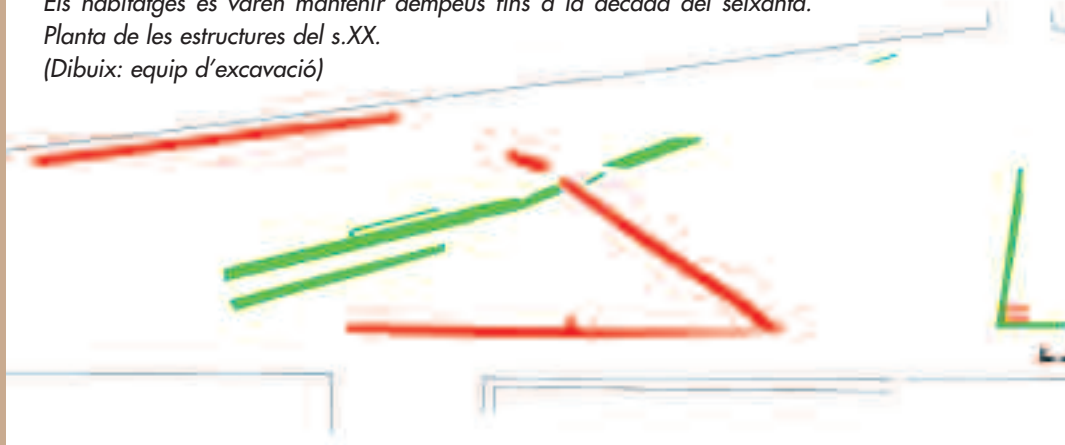

A finals dels anys seixanta es varen enderrocar les cases per obrir l'actual carrer Pompeu Fabra. (Foto: AMG i CRDI)

Els habitatges es varen mantenir dempeus fins a la dècada del seixanta.

Planta de les estructures del s.XX.

(Dibuix: equip d'excavació)

Al llarg del segle XX, la zona del Mercadal, que fins llavors era un barri peri-fèric de la ciutat, s'anà convertint el centre urbà. Era, però, un barri força degradat, habitat per les classes més baixes de la ciutat. Aquestes es van anar desplaçant progressivament cap a la perifèria tot seguint les fàbriques, que tendien a situar-se a l'entorn de la ciutat, on disposaven de major espai, i la zona del Mercadal es va anar reconvertint en el nucli comercial i de negoci. De mica en mica, els vells edificis anaven essent abandonats pel seus antics estadants i substituïts per nous edificis ocupats per negocis i comerços. D'aquí l'aparença actual del barri en el qual pràcticament no es conserven restes visibles del seu passat medieval i modern i on les construccions normalment no superen els

cinquanta anys d'antiguitat. No només els edificis sinó també els carrers es varen modificar, ampliant-los per adaptar-los a les noves necessitats de la circulació, amb l'aparició i extensió de l'ús del cotxe.

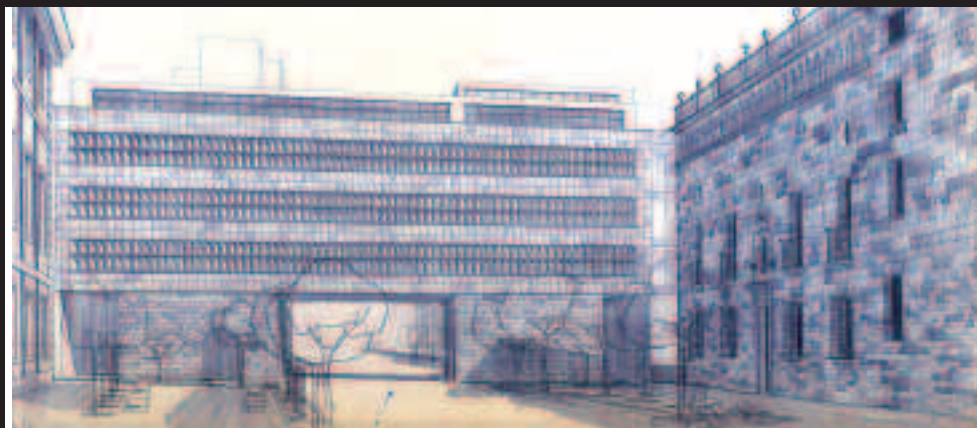
Un dels darrers carrers en ser modificat va ser el de Savaneres, que es va enderrocar de forma total a finals de la dècada dels seixanta, però no per construir-hi nous habitatges, sinó per obrir un gran carrer que, des de llavors, ha esdevingut el principal eix d'entrada cap al casc antic de la ciutat.

Inicialment es volia conservar la plaça de l'Hospital, que amb el temps s'havia convertit en un punt emblemàtic de la ciutat. Així, el projecte inicial per la zona preveia la construcció d'una segona plaça a la banda est del carrer amb un

edifici central, que les separaria. Aquest edifici havia de servir per allotjar els diversos col·legis professionals i va crear un fort rebuig popular per dues raons. Primera, per la vinculació de la propietat de l'edifici amb la *Falange* i, segona, perquè amb la seva construcció no es resolia el problema circulatori, ja que només es preveia un petit pas amb arcada a la zona central pels cotxes. Finalment no es va construir i tota la zona va esdevenir un ampli carrer. Curiosament es va mantenir però la nomenclatura del projecte inicial i els noms de plaça de l'Hospital i plaça Pompeu Fabra componen actualment el que en realitat no són dues places sinó un carrer.

*El s.XX es va iniciar amb l'enderroc de les muralles del Mercadal que obrien la ciutat a l'expansió cap a l'oest.
(Foto: AMG i CRDI)*

*Inicialment no es volia obrir un carrer sinó crear dos places separades per un gran edifici.
Imatges del projecte. (AHCOAC-GIRONA)*

*La necessitat d'un eix de comunicació
entre el barri vell i l'eixampla va
portar a l'obertura del carrer Pompeu
Fabra. (Foto: AMG i CRDI)*

Castellano

Presentación

Cuando en septiembre de 2004 se procedió a trasladar el Hospital de Santa Caterina del lugar que había ocupado durante casi trescientos cincuenta años, en una extensa zona del sector meridional del barrio del Mercadal, hacía ya tiempo que se había decidido, acertadamente, convertir el edificio, con los retoques, consolidaciones, modificaciones y añadidos necesarios, en la sede de todas las dependencias de la Generalitat de Cataluña en Girona. Una vez resuelto el concurso internacional convocado, y determinado, por consiguiente, el proyecto ganador, los arquitectos responsables del mismo procedieron rápidamente a redactar el proyecto ejecutivo para poder iniciar lo antes posible los trabajos, complejos y de largo alcance, de deconstrucción y construcción del nuevo equipamiento.

La elección del lugar como sede única de las dependencias del Gobierno de la Generalitat era eficaz desde todos los puntos de vista: se trataba de un emplazamiento bien comunicado y cercano a otras Administraciones, como la Delegación del Gobierno, el Ayuntamiento, la Diputación... Había, sin embargo, que solucionar un problema que podía llegar a ser grave y acabar de colapsar la circulación, ya densa, del centro de la ciudad: el aparcamiento. El proyecto —no podía ser de otra manera— contemplaba la construcción de un enorme parking subterráneo que no sólo serviría para resolver las necesidades del edificio y

de sus visitantes, sino que ampliaba considerablemente la oferta de plazas para vehículos en una zona deficitaria.

El lugar que había de ocupar el gran aparcamiento no podía ser, de ninguna manera, el subsuelo del antiguo hospital, que permanecía en pie, intacto; había que aprovechar, así pues, el espacio de la calle Joan Maragall y de la avenida Pompeu Fabra. El emplazamiento era, desde todos los puntos de vista, el más adecuado; sin embargo, esta decisión significaba que debían efectuarse excavaciones arqueológicas en extensión, documentar las estructuras y estudiarlas, y solicitar, inmediatamente después, los permisos correspondientes a la Dirección General del Patrimonio del Departamento de Cultura para proceder, si era posible, a demoler y retirar los restos recuperados para poder edificar el aparcamiento de dos pisos previsto en el proyecto.

Conocíamos con cierto detalle la evolución urbana de aquel sector desde sus orígenes, y los gerundenses de cierta edad aún recordaban que la avenida de Pompeu Fabra se alzaba sobre la antigua plaza del Hospital, que ocupaba el sector de poniente, y una manzana cercana de casas viejas, desvinciadas y medio en ruinas, que se hallaba entre las calles del Pavo, al norte, y Canaders, a mediodía. También sabíamos que la placita del Hospital se había creado a mediados del siglo XVII a partir de la demolición de otra manzana de casas, como consecuencia inmediata de la construcción del baluarte de Santa Clara

y del hospital, que desde principios del siglo XIII había ocupado un espacio suburbano un poco más allá de la actual plaza del Lleó y que hubo que derribar y trasladar por razones defensivas. No estaba tan claro qué se podía encontrar en el subsuelo de la calle Joan Maragall. Todo aquel espacio urbano se había visto muy afectado por la construcción, a principios del siglo XV, de las grandes murallas bajomedievales y por el trazado, en el primer tercio del siglo XX, de la calle dedicada al insigne poeta, que modificaba sustancialmente la cuadrícula antigua. El proyecto contemplaba, además, la excavación y documentación de todos aquellos sectores del antiguo hospital donde hubiera que llevar a cabo rebajes o zanjas y el vaciado, en su caso, de la carga de las bóvedas de algunas de sus dependencias. Los sondeos preparatorios pusieron de manifiesto que los restos constructivos ocupaban completamente la avenida de Pompeu Fabra salvo en un sector, al lado de la calle Fontanilles, donde tiempo atrás se habían construido los cimientos de un edificio destinado, en principio, a ser la sede de todos los colegios profesionales de la demarcación pero que, finalmente, y como resultado de la presión ciudadana, no se acabó de realizar. En cambio, en Joan Maragall no se encontró absolutamente nada. Allí, la situación de los cimientos de las casas a un nivel más alto y la necesidad, en su momento, de definir unas cotas de circulación lo más llanas posibles había significado la completa desaparición de toda evidencia.

El espacio que había que excavar era inmenso, un regalo que la evolución del lugar nos proporcionaba. La arqueología urbana —que en estos últimos años está cambiando, por los datos novísimos que aporta, la historia de nuestras ciudades— pocas veces puede trabajar en espacios tan grandes como toda una manzana de casas. Normalmente, las intervenciones se llevan a cabo en solares de dimensiones variables pero que suelen ser limitados e imprecisos.

La excavación del Santa Caterina, la más grande efectuada nunca en la ciudad de Girona y una de las más extensas de Cataluña, tiene el añadido extraordinario de permitirnos revivir la historia de un pequeño fragmento del barrio del Mercadal —la calle de Savaneres—, desde antes de la construcción de las primeras casas y con un detalle inusitado, sorprendente. De esta manera, conectando los datos documentales con los arqueológicos podremos llegar a una precisión realmente difícil de alcanzar.

Esta exposición, modesta pero —esperamos— efectiva, pretende ilustrar, principalmente a través de la investigación arqueológica que allí se ha realizado, la evolución de una calle entera de un barrio, el del Mercadal, donde la vida latió con fuerza, donde las angustias, las alegrías y las tristezas de muchas generaciones de gerundenses, gente de oficio, modestos trabajadores cuyas formas de vida se reflejan en sus casas, en sus herramientas, en sus vajillas, en su cultura material.

Los orígenes del barrio

La acequia Monar y el convento

La entrada del Mercadal en la historia se sitúa alrededor del año 1000, cuando el lugar aparece mencionado por primera vez, aún con el nombre genérico de «delante de Girona» y/o «en el llano (el Pla) de Girona». Se trataba de una zona de cultivos, de huertas regadas abundantemente por la acequia Monar, una importante obra pública que captaba el agua del Ter a la altura de Montfullà, la trasportaba, con un caudal abundante y constante, a través de las llanuras de Salt y de Girona, y gracias al cual muchas hectáreas de tierra pudieron convertirse en zona de regadío. Debido a la fuerza del agua, la zona regada por la acequia pronto se convirtió en un lugar privilegiado en el que se establecieron infinidad de molinos de todas clases; un gran número de estos se levantó en el Mercadal, en el punto en que la acequia desembocaba en el río Onyar. Este canal hidráulico, que continúa existiendo y aporta al Onyar el agua necesaria para hacerlo evidente desde el Pont de Pedra, ha marcado desde su creación, en época inmemorial y desconocida, la historia del barrio.

En cuanto al topónimo, que se repite con frecuencia en muchas poblaciones y ciudades catalanas, hace sin duda referencia a la existencia, desde muy antiguo, de un gran mercado del ganado que se celebraba en los arenales (Arenys) del río

Onyar (donde hoy se halla la Rambla) y también —es de suponer— en la otra orilla, la del Mercadal.

Es interesante recordar que todo el espacio que habían circundado las murallas bajomedievales que se extendían a lo largo de lo que hoy es la avenida de Jaume I constaba en origen de dos zonas bien definidas: el Mercadal propiamente dicho, situado al norte, más allá de la que hoy es la calle de Sant Francesc, y, a mediodía, otro espacio conocido como Cuguçac, nombre de un riachuelo que desembocaba en el Onyar a la altura del inicio de la calle de la Rutlla y que ha desaparecido sin dejar rastros visibles. Estos dos sectores, aunque experimentaron una cierta simbiosis con el inicio de su urbanización, mantuvieron dinámicas bien diferentes a lo largo de los siglos.

En aquellos primeros tiempos, estos lugares eran zonas de cultivo bien regadas, propiedad de los condes o del clero (más concretamente, de las iglesias de St. Feliu, Sta. Maria o de St. Martí). Su proximidad a Girona, importante centro urbano y demográfico, explica el alto valor que tenían aquellos cultivos y su expansión, desde el río hacia poniente, a medida que avanzamos en el tiempo. Por su parte, en la desembocadura de la acequia Monar, donde acabó habiendo tres bocas para aprovechar mejor la fuerza del agua, se iba desarrollando un área de molinos, trigueros, pañeros y de todas clases, que concentraban, de rebote, a gentes del oficio, molineros y

arrieros, y sus familias. Este grupo de población ocupaba las proximidades de la iglesia de Santa Susanna, documentada desde el siglo XI y que, antes de convertirse en parroquial, fue sufragánea de la de Sant Feliu.

Durante la primera mitad del siglo XIII tuvo lugar un hecho de gran importancia para la historia futura del lugar: el establecimiento, inmediatamente al mediodía del Monar, de la casa de la orden de los franciscanos, tan vinculada a Girona. Con el tiempo, los franciscanos levantaron un inmenso convento en pleno centro del barrio, una construcción que supuso la consolidación de aquella dualidad entre el norte y el sur.

Recordemos, también, que en aquellos mismos años del siglo XIII se construyó el primer puente de piedra, conocido como el de Framenors (o de los frailes menores), que ponía en contacto permanente y de forma segura el núcleo antiguo de la ciudad, acurrucada, a levante, en los contrafuertes de Les Gavarres, y el Mercadal, un espacio dinámico que iba adquiriendo protagonismo y que a mediados de aquella centuria pasaría de ser un espacio agrícola a convertirse en espacio urbano.

La ciudad de Girona, en efecto, fue creciendo a partir del núcleo inicial de forma lenta y pausada. Este crecimiento se hace más evidente y constante en el siglo X, y desde entonces ya no se detendrá. Primero aparecieron los burgos de Sant Feliu, de Sant Pere de Galligants y de Santa

Eulàlia Sacosta e, inmediatamente, ya en el siglo XII, los del Areny, el Camp de l'Areny y la Vilanova, al sur de las murallas de la ciudad. En el siglo XIII el impulso humano es ya imparable. La ciudad crece desde todos los puntos de vista y, demográficamente, el salto es inmenso. Se hacía necesario ocupar —y se ocuparon— todas las zonas y espacios posibles, algunos en lugares orográficamente complejos. Había llegado el momento de expandirse hacia el Mercadal, un lugar llano, cercano y lleno de ventajas. La pérdida de los cultivos no era preocupante: bastaba con roturar áreas más alejadas hacia poniente o hacia el arenal del Ter. Los beneficios económicos de la conversión de aquellas huertas en viviendas eran altos e inmediatos y, además, tenía que hacerse para poder ofrecer las condiciones de vida necesarias a una población en crecimiento.

«L'establiment» Un modelo urbanístico

El sector de mediodía del barrio del Mercadal, más allá del gran convento de franciscanos, comenzó su proceso urbanístico, regular y ortogonal, a mediados del siglo XIII, de norte a sur. El proceso se fue desarrollando a lo largo de los años hasta mediados/segunda mitad del siglo XIV cuando, ya lo veremos, las cosas comenzaron a cambiar: el crecimiento se detuvo y el final

de la Edad Media llegó marcado por una fuerte crisis que afectó a toda la ciudad pero, especialmente, a nuestro barrio.

Los datos documentales que poseemos, ahora perfectamente respaldados por los arqueológicos, nos explican la creación de las calles de Savaneres —la nuestra—, de Tixadors (ahora de Ginesta), de Canaders, del Corral y de muchas otras. Se trataba de calles largas y estrechas que discurrían paralelas al convento de Sant Francesc y perpendiculares al río Onyar. El diseño urbano respondía a un esquema sencillo: una vez definida la calle, lo suficientemente ancha para permitir una circulación adecuada, el espacio se distribuía en parcelas uniformes, todas idénticas, de forma rectangular, con el eje longitudinal de norte a sur y la futura puerta orientada a tramontana. Hasta el siglo XIX, las casas de estas calles dispondrían únicamente de una entrada, situada siempre al norte; las partes traseras de los edificios daban a otro vial, al que tenían salida las viviendas construidas al otro lado de la calle. Eran, así pues, casas unifamiliares, sencillas y muy parecidas las unas a las otras —aunque no idénticas— que a menudo albergaban el obrador del propietario y que solían contar, en su parte trasera, con patios a cielo abierto.

¿Cómo se procedió a urbanizar aquel sector? Como era habitual en la Girona medieval, a través de un proceso que se conoce documental-

mente como *establecimiento*. A grandes rasgos, y de forma resumida, los hechos podían ir de la siguiente manera: el propietario eminente —en aquellos años, casi siempre la Iglesia— sabedor de las posibilidades económicas que tenía la urbanización de un sector determinado para, como dicen los documentos de la época, «construir casas», dejaba el segundo grado de la propiedad, con los derechos correspondientes, en manos de intermediarios. Normalmente, se trataba de gente significada y poderosa de la ciudad, burgueses o pequeña nobleza, muy activos, o, como pasaba en Savaneres, judíos acomodados, propietarios útiles del lugar, que se encargaban de poner en marcha el proceso, parcelar el espacio, urbanizarlo y venderlo. Aquellos que compraban cada uno de los lotes para construir su casa se convertían en propietarios útiles de aquel espacio, que podían vender, ceder o transmitir a sus herederos, siempre y cuando pagaran a los propietarios eminentes el censo, modesto, estipulado anualmente. Asimismo, en el momento de vender, transmitir o heredar, los propietarios útiles tenían que pagar los laudemios a aquellos que ocupaban el grado superior. Esto convertía al ocupante en auténtico propietario del lugar, pero también proporcionaba a los eminentes rentas puntuales y no poco frecuentes.

Conocemos el nombre de muchos de aquellos personajes intermedios en la línea de la propie-

dad, como Pere de Déu, que estableció diversas tejedurías en la actual calle de Ginesta, los Oller, que hicieron lo propio, los Asdrai, los Salomó, los Bonafè y los Caravita, judíos de la ciudad y poseedores, desde hacía mucho tiempo, de huertas en esta zona, unos terrenos que, como se ha visto, con el tiempo convirtieron en establecimientos.

Es interesante constatar que Savaneres, la calle objeto de estas excavaciones, estuvo condicionada por la presencia de dos caminos preexistentes que acabaron definiendo, de forma puntual, la ocupación del espacio. El primero de ellos, el de Fontanilles, que se dirigía de forma oblicua hacia la acequia Monar, quedó cortado a raíz de la implantación del convento de franciscanos; la actual calle de Fontanilles, tan peculiar, recuerda bastante el antiguo trazado. El segundo, el de Savaneres, había sido, antes del establecimiento, uno de los caminos más importantes y antiguos que conectaban el Pla de Girona, Santa Eugènia, Salt y las tierras situadas más allá, con la ciudad. Moría —o nacía— en el vado del Onyar (*Passaturis*), un punto de escaso caudal en el que el río se podía atravesar por una pasarela.

En el último tercio del siglo XIII, todo el espacio entre el convento de franciscanos y el Corral —Tixadors, Savaneres y Canaders— estaba ya completamente urbanizado.

«L'establiment» de Savaneres

Una calle menestral

Savaneres, la calle que hemos excavado y que conocemos ya con extraordinario detalle, ejemplifica a la perfección la historia del sector meridional del barrio. Lo que aquí detectamos es igual a lo que observaríamos si hubiéramos excavado en las mismas condiciones en Tixadors (Ginesta), en Canaders o en el Corral.

Como hemos visto, en este caso hubo un condicionante: la existencia de los caminos de Fontanilles y el de entrada a la ciudad, que Savaneres acabó fosilizando. Su incidencia se observa en el sector de poniente, donde una calle perpendicular, muy estrecha y situada a la altura de la puerta principal de lo que hoy es la Casa de Cultura, crea dos espacios edificados, dos manzanas de casas, lo que supone un hecho insólito en la manera de urbanizar de la época tal como se observa en Tixadors, Canaders o más allá. Fontanilles habría sido determinante. Este hecho explicaría las peculiaridades de alguna de las parcelas que tienen la misma superficie pero forma diferente.

¿Qué tipo de gente se estableció y vivió en esta nueva calle, en este nuevo barrio? ¿Qué buscaban? ¿Qué querían? Los datos documentales nos lo aclaran, y los arqueológicos nos lo ilustran.

En la calle de Tixadors, la presencia significativa, e incluso mayoritaria, de gentes de oficios vinculados al sector del tejido acabó dando nombre al lugar. El origen del topónimo de Savaneres se nos escapa, si bien sabemos, a partir de los datos documentales, que los vecinos iniciales de esta calle eran gente modesta, de oficios diversos, que trabajaban en pequeños talleres en sus propias casas o bien lo hacían para terceros como jornaleros, aventureros, curtidores, baldreseros, tejedores, porteadores, alfareros, tenderos, hortelanos... una nómina que se iría modificando puntualmente con el paso del tiempo, con presencia de herreros, zapateros o carpinteros. Habrá que esperar a las grandes reformas del siglo XVII para constatar cambios sustanciales.

Nos encontramos, así pues, ante una calle menestral en la que muchos de los vecinos destinan una parte de la casa —generalmente la anterior o la posterior— a taller u obrador, depósito o área relacionada con el propio oficio. Los datos arqueológicos, y más en este caso, en que la ocupación ha sido larga, continuada y, desde principios del siglo XIX, enormemente contundente, con un crecimiento en altura y la conversión de las antiguas viviendas unifamiliares en edificios de vecinos de hasta cuatro o cinco pisos, hacen difícil observar aquella evolución. Hay que tener en cuenta, además, que en todo el sector oriental, y por razones de cota de circulación, la excavación ha trabajado a menudo por debajo de los pavimentos, es decir, observando única-

mente cimientos o construcciones realizadas en el subsuelo. Más hacia poniente, el espacio derribado a mediados del siglo XVII se encontraba en un estado de conservación mejor, y en la época moderna ha sido posible documentar la presencia de un herrero y, muy posiblemente, de un vidriero.

Nos encontramos ante un barrio dinámico y familiar, donde los hijos aprendían el oficio de sus padres trabajando a su lado, en el obrador, y donde las relaciones de vecindad, el sentimiento de formar parte de una clase muy determinada de la comunidad reforzaba los lazos entre las gentes; un barrio que, precisamente por este carácter, estaba expuesto más que ningún otro a los movimientos pendulares de la historia. Es interesante constatar que la vecina calle de Canaders era, de largo, la que concentraba más fuegos (y, presumiblemente, más habitantes) de toda la ciudad de Girona, y que Savaneres se encontraba a muy poca distancia, tal como recuerda la talla de 1380. Un barrio nuevo, poblado, dinámico y trabajador pero, por todas estas razones, expuesto más que ningún otro a las crisis, a las paradas repentinas del crecimiento económico, con la consiguiente incidencia sobre el trabajo y sobre los precios.

La epidemia de peste negra que se desencadenó a partir de 1348 marca el inicio de una desaceleración que acabó haciéndose notar. En Girona ciudad, el efecto de esta sacudida, brutal a todos los niveles, se dejó sentir menos o, mejor dicho,

de manera más lenta. Pero llovía sobre mojado. La larga guerra civil, en pleno siglo XV, afectó al barrio del mismo modo que afectó a toda la ciudad. Al respecto, es interesante constatar, tal como han puesto de manifiesto las excavaciones arqueológicas, que a lo largo de todo el siglo XIV se realizaron todo tipo de obras, reformas, mejoras y modificaciones en la estructura de los edificios, mientras que en la siguiente centuria todo permaneció igual: ni obras ni mejoras, sino sólo mantenimiento de lo que había. Una prueba contundente de que esta fue, para los que lo lograron, una época de supervivencia, de «tramppear», mientras se esperaban tiempos mejores.

La muralla

El cierre de la ciudad

Con el hundimiento, a principios del siglo XI, del califato cordobés, se desvaneció el peligro de ataques, de largos y penosos asedios, a la ciudad. Hasta entonces, las poderosas murallas carolingias de Girona, que rodeaban un espacio reducido de aproximadamente 5,5 hectáreas, habían sido una excelente protección para una ciudad que aún no había iniciado el crecimiento extramuros. La paz, la expansión, el desarrollo económico y demográfico, la tranquilidad política y militar y la lejanía del peligro facilitaron la aparición y consolidación de los *burgos*, barrios

suburbanos que se iban desarrollando más allá de las murallas, siguiendo los ejes de las principales vías de comunicación. Primero, en dirección al norte, a lo largo de la antigua Vía Augusta, surgieron los burgos de Sant Feliu, al abrigo de la basílica y del cuerpo del santo mártir, y, al otro lado del río Galligants, el de Sant Pere, que crecería hacia el valle de Sant Daniel y, sobre todo, en dirección a Pedret, y el de Santa Eulàlia Sacosta, en el camino de subida a Montjuïc, dirección Campdorà. Ya desde el siglo XII, los nuevos espacios ocupados se localizaban hacia mediodía, siguiendo el ramal meridional del antiguo camino romano (calles Peralta, Ciutadans y Albareda) y zonas inmediatas, el lugar conocido como el Areny (el arenal), el Cap de l'Areny (la parte más meridional) y Vilanova, que correspondería a todo el sector situado a levante de la calle Ciutadans, en un momento en que la ciudad comenzaba a ascender montaña arriba. Finalmente, y como acabamos de ver, a mediados del siglo XIII se hizo necesaria la urbanización, a través de los establecimientos, del barrio del Mercadal. Fue un proceso largo, continuado y sin interrupción, que significó el paso de una ciudad cerrada y fuertemente amurallada, de tan sólo un millar y medio de habitantes, a otra de unos doce mil, la mayor parte de los cuales —diez u once mil— vivían más allá de las obras de defensa, unas fortificaciones que, no lo olvidemos, eran innecesarias en aquel momento y que, además, resultaban costosísimas de cons-

truir y de mantener.

Pero los tiempos cambian, y la primera sacudida llega inesperadamente; venía del norte, de un mundo aparentemente próximo y del que pocos habrían esperado un ataque. En efecto, en el año 1285 la ciudad fue objeto de un largo asedio por parte de los cruzados bajo la dirección militar del rey de Francia, Felipe el Atrevido; los gerundenses de la época tuvieron que renunciar a la defensa de los burgos «abiertos» y encerrarse dentro de la Força. Este ataque fue una llamada de atención, un aviso; a partir de entonces, las incursiones más frecuentes y más violentas llegaban habitualmente desde el reino de Francia.

Este hecho marcó el inicio de una nueva época de guerras con Castilla y Francia, unos conflictos que exigieron la construcción de nuevas fortificaciones. Pedro el Ceremonioso, consciente de la situación, instó a los gerundenses —y, de hecho, a todos los ciudadanos del reino— a proteger con sólidas murallas los nuevos burgos que se expandían en todas direcciones. Para conseguir que le hicieran caso tuvo que insistir, amenazar, rogar, convencer... pues no debemos olvidar que una obra de aquella magnitud exigía muchos esfuerzos y un alto coste económico en un momento de crisis generalizada (pestes, guerras, malas cosechas, terremotos...).

Los trabajos, que comenzaron hacia el año 1362, se prolongaron durante medio siglo. Pero

el esfuerzo valió la pena: se consiguieron unas murallas espléndidas y muy sólidas que rodeaban todos los barrios principales y protegían a la práctica totalidad de los habitantes de la ciudad. Sólo se quedaron fuera las viviendas de la calle de Pedret, del camino de Sant Feliu de Guíxols (actual calle del Carme), del camino de Caldes (calle de la Rutlla) y el hospital nuevo.

Datadas a principios del siglo XV, las murallas que protegían el barrio del Mercadal significaron, en algunos casos, modificaciones sustanciales que afectaron sobre todo al sector más meridional, más allá de la calle de Canaders. Justo en aquella zona se abría el portal de Santa Clara, que daba a la calle de Canaders y que debía su nombre al convento existente un poco más allá de los límites de las fortificaciones.

La muralla significó un cambio importantísimo. Desde su construcción, en efecto, la calle de Savaneres, todo el barrio del Mercadal y, en definitiva, toda la ciudad quedaron delimitados por unos muros y unos fosos imposibles de atravesar. Pero lo más grave fue, sin duda, que los asedios, la destrucción y todo lo que significa una guerra acabó convirtiéndose en una presencia continuada, una sombra permanente, que marcó profundamente a la ciudad y a sus habitantes sobre todo durante unos cuantos años del siglo XV y, más tarde, a partir de mediados del siglo XVII.

Después de la tormenta

La recuperación económica

El final del siglo XV nos deja una Girona empobrecida y semiabandonada, con una población que había menguado sustancialmente respecto a la centuria anterior (hasta menos de la mitad). Las diversas oleadas de peste y epidemias pero, sobre todo, los continuos conflictos bélicos en que se vio inmersa llevaron a la población prácticamente a una situación de colapso económico, con la consiguiente precarización del comercio y con una notable destrucción de la trama urbana, que presentaba calles en ruinas (es el caso de Ballesteries) y muchos edificios y negocios abandonados o hundidos. El siglo XVI abrió las puertas a un período de cierta calma, en especial en lo referente a los conflictos bélicos, lo que permitió un restablecimiento económico, una cierta recuperación demográfica e, incluso, un proceso de embellecimiento de la ciudad, que se dotó de nuevos edificios.

Dentro de la sociedad se produjo un doble proceso. Por una parte, las clases nobles se fueron trasladando del campo a la ciudad, lo que supuso un impulso para determinados oficios relacionados con la construcción y el equipamiento del hogar. Por otra, las clases ciudadanas se ennoblecieron en cierta medida y comenzaron a adquirir tierras. No obstante, la estructura social característica de la época medieval se mantuvo

no sólo durante aquel siglo, sino prácticamente hasta el siglo XIX, cuando se inició el proceso de industrialización fabril y la crisis del Antiguo Régimen.

Los conflictos armados, los asedios y las epidemias habían acabado por destruir buena parte del tejido comercial e industrial de la ciudad, y ahora había que proceder a recuperar y revitalizar los establecimientos que más habían sufrido estos efectos. Se trataba fundamentalmente de talleres y negocios situados en los barrios periféricos, entre ellos el del Mercadal, que concentró la mayor actividad urbanística llevada a cabo en la ciudad en el siglo XVI. No era cuestión de construir grandes y bellos edificios, sino de rehacer la red urbana, industrial y comercial. En el Mercadal se establecieron gran parte de los talleres de la época y fijaron su residencia muchos comerciantes y artesanos, mientras que ciudadanos, eclesiásticos y nobles, clases privilegiadas e improductivas, habitaban el núcleo antiguo de la ciudad, alrededor de la Força Vella y la zona del Areny.

Esta reactivación económica y urbanística dejó su huella también en la calle de Savaneres, en la que, después de casi un siglo de inmovilismo, se aprecia una intensa actividad constructiva que da fe de la fuerte recuperación económica, con reformas y reparaciones en los edificios, muchos de ellos ya existentes, y con la ocupación de viviendas que habían quedado abandonadas. Las epidemias y las inundaciones que a menudo

sufría el barrio enseñaron a sus habitantes algunas lecciones, y las nuevas reformas y mejoras se llevaron a cabo, así, con criterios diferentes de los adoptados durante la época medieval. Quizá el cambio más importante fue la introducción de estructuras higiénicas en el interior de las viviendas, a menudo en forma de pozos negros donde se vertían los desperdicios. Paralelamente se creó una incipiente red de alcantarillado en las calles que, sin estar directamente vinculada con las viviendas, estaba destinada a recoger las aguas pluviales así como las aguas sucias que los diversos negocios arrojaban al exterior. Otra mejora fue la construcción en el interior de algunas casas de pozos de agua que suministraban el agua del subsuelo, aprovechando que la capa freática se encontraba a poca profundidad; esto evitaba tener que recoger el agua directamente del Onyar, un río donde se acumulaban las aguas sucias procedentes de la zona este de la ciudad.

La manufactura textil y de la piel, así como el trabajo con metales vuelven a ser las principales actividades económicas del barrio y también de la ciudad. De ellas son buen ejemplo las curtidurías, destinadas al tratamiento de las pieles y que llegaron a adquirir una gran importancia. Sus instalaciones y métodos de trabajo eran muy similares a los que se empleaban en las épocas antigua y medieval, y muy parecidas a las que aún hoy se utilizan en muchos países del Tercer Mundo.

Los baluartes y el hospital

Una nueva imagen para el barrio

A lo largo de la historia, y debido a su situación (se la consideraba «la llave del reino»), la ciudad de Girona ha sido protagonista, aunque a menudo involuntaria, de los conflictos bélicos en que se ha visto inmersa Cataluña y, en general, el nordeste hispánico. Por este motivo, desde el siglo XIV se había dotado de unas poderosas murallas que rodeaban no sólo gran parte de la zona habitada, sino también amplios espacios de huertas. Pero si algo evoluciona rápido en este mundo son la técnica militar y el armamento, y las defensas erigidas por orden de Pedro III, que durante dos siglos se habían demostrado muy eficaces contra las espadas, las lanzas y los métodos de asedio medievales, eran prácticamente inútiles ante las nuevas técnicas bélicas, sobre todo con la aparición de las armas de fuego y la generalización del uso de la artillería. La escasa eficacia de este tipo de defensas frente a este nuevo armamento quedó patente en la guerra contra Luis XIV, cuando en 1635 las tropas francesas sitiaron la ciudad. En aquella ocasión, en efecto, los lienzos altos y perfectamente verticales de las murallas no conseguían sino aumentar la fuerza de los impactos de las balas de cañón, y los caminos de ronda, a pesar de su anchura, resultaban estrechos para que los

defensores pudieran instalar cañones y trasladar la munición arriba y abajo según las necesidades.

Ante esta situación, se imponían nuevas estrategias defensivas. La más importante fue la construcción de baluartes distribuidos en las proximidades de las viejas murallas, adosados exteriormente a las mismas. Los baluartes —curiosamente, un invento francés— no son otra cosa que grandes plataformas yuxtapuestas a las murallas, dotadas de un foso y con los muros ligeramente ataludados, de manera que absorbían los impactos de las bombas; además, su distribución a lo largo del perímetro amurallado permitía al mismo tiempo la instalación de piezas de artillería que, con fuego cruzado, protegían los lienzos de muralla.

La construcción de estas nuevas defensas tuvo una importancia primordial para el Mercadal y para la calle de Savaneres, cuya configuración se vio afectada de una forma definitiva. Por un lado, la edificación de un baluarte, el de Sant Francesc, en la zona que actualmente ocupa la plaza del Lleó, supuso el derribo de uno de los pocos grandes edificios situados extramuros, el hospital nuevo, datado en 1211. Se hacía necesario, así pues, construir un nuevo edificio hospitalario, que fue ubicado en el interior de las murallas, inmediatamente a mediodía de la calle de Canaders; nace así el Hospital de Santa

Caterina, que sería, desde entonces, el edificio más emblemático y auténtico elemento articulador de la zona sur del Mercadal. Otro baluarte, el de Santa Clara, se levantó inmediatamente a poniente de la calle de Savaneres, protegiendo el portal de Santa Clara y obligando a derribar el convento del mismo nombre que se encontraba también fuera del perímetro de la muralla. Los nuevos baluartes requerían grandes rampas, largas y de poca pendiente, que permitieran subir sin dificultades los cañones y la munición. Para la construcción de la rampa del baluarte de Santa Clara se hizo necesario derribar gran parte de la mitad occidental de la calle de Savaneres. De resultados de esta operación se creó un espacio abierto delante del nuevo hospital —la conocida como plaza del Hospital, que pervivió hasta el siglo XX—, y la calle de Savaneres se vio reducida prácticamente a la mitad de su longitud inicial. La peculiar disposición de la calle, donde todas las casas estaban concebidas prácticamente como un solo edificio, obligó a construir una nueva fachada que cerrara la calle por poniente y a abrir una nueva de cara a la plaza recientemente creada; de esta manera, las viviendas quedaron concentradas en la zona de levante. A partir de este momento, y a medida que la ciudad va creciendo, la nueva densificación demográfica se traducirá no tanto en la ocupación de nuevos espacios como en el crecimiento en altura de los edificios existentes.

La decadencia de un barrio

De menestrales a obreros

La Girona del siglo XVIII es una ciudad en gran medida estancada, con unas estructuras sociales y económicas anticuadas y anquilosadas, en la que aún predominaban las clases improductivas de los nobles, los militares y el clero. Una vez más, el siglo se inicia con un importante conflicto bélico, la Guerra de Sucesión, que finalizó con la ocupación de la ciudad por las tropas borbónicas. Y también una vez más, la ciudad salió del conflicto bélico muy afectada urbanística y económicamente, con hasta un 12% de sus edificios destruidos o inhabitables, y debiendo hospedar y mantener a un buen número de tropas felipistas. Muchos de estos soldados fueron alojados en el barrio del Mercadal, mientras que los oficiales preferían las grandes casonas de la zona este de la ciudad.

A pesar de estos inicios, a lo largo del siglo XVIII la ciudad experimentó un crecimiento demográfico constante que, sin embargo, no fue acompañado de cambios en la composición y en la organización de la sociedad.

Urbanísticamente, a lo largo de aquella centuria cabe destacar dos elementos, uno de los cuales afectó a toda la ciudad mientras que el otro se centró en la calle de Savaneres. El primero vino

dado por la desamortización de Mendizábal del año 1835, que supuso que muchas propiedades eclesiásticas pasaran al Estado o a la municipalidad. En una ciudad como Girona, que había llegado a concentrar 19 conventos, esto implicaba la transformación de una parte importante del área urbana. En la zona del Mercadal cabría resaltar los conventos de Sant Francesc, situado al norte de la calle de Savaneres, y el de Mínimos, ubicado a levante y reconvertido en cuartel militar. Pero el elemento que acabó configurando el aspecto definitivo de la calle de Savaneres fue la construcción, al norte de la plaza del Hospital, del Hospicio y Casa de Misericordia (actual Casa de Cultura de la Diputación) que, concebido arquitectónicamente como el reflejo del Hospital de Santa Caterina, acabó de cerrar eficazmente la plaza.

Si dura fue para la ciudad la Guerra de Sucesión, peores fueron las guerras napoleónicas de principios del siglo XIX. En pocos años, y como consecuencia de estos nuevos conflictos, en especial del asedio de 1809, la ciudad quedó reducida a prácticamente la mitad, y grandes espacios urbanos fueron completamente arrasados por los intensos ataques artilleros. Buena prueba de ello es la zona de levante de la calle de Savaneres, donde las casas tuvieron que ser reconstruidas completamente.

La población no se recuperará hasta la década de 1840, momento en que, coincidiendo con el

inicio de la industrialización fabril, la ciudad inició una transformación en sus estructuras sociales y económicas.

Uno de los principales focos de este crecimiento industrial será el barrio del Mercadal, que acogió muchas de las nuevas industrias, mientras que las antiguas calles ocupadas por comerciantes y artesanos se convirtieron en el lugar de residencia de los obreros. Encerrado aún dentro de las murallas medievales, el barrio tuvo que absorber su crecimiento poblacional a través de un crecimiento de los edificios en altura y de una compleja compartimentación interior de los mismos. Así, en la calle de Savaneres, lo que hasta el momento habían sido viviendas unifamiliares de planta baja y piso se convirtieron en edificios de hasta cuatro plantas que, compartimentados interiormente, ofrecían apartamentos con capacidad para alojar a varias familias.

A pesar de estas reformas, dentro de las viviendas se conservaban algunas estructuras propias de épocas pasadas. De esta forma, mientras los dos grandes edificios (el hospital y el hospicio) así como las calles disponían de una completa red de alcantarillado, muchas de las casas del barrio seguían utilizando pozos negros, instalaciones que, con el crecimiento en altura de los edificios, tuvieron que multiplicarse. Un buen número de estas casas no dispondrán de una conexión directa con la red de alcantarillado hasta ya entrado el siglo XX.

La apertura de la ciudad

De Savaneres a Pompeu Fabra

El siglo XX se inició en Girona con el derribo de las antiguas murallas del Mercadal. El proceso, que no culminaría hasta los años treinta, con la destrucción de los últimos baluartes, significó la apertura de la ciudad. Hasta aquel momento, el crecimiento urbano se había visto limitado por la existencia de estas fortificaciones y por la propia consideración de plaza fuerte que tenía Girona, que impedía construir en el exterior de las defensas por miedo a que estos edificios fueran utilizados por hipotéticos atacantes.

La eliminación de la muralla supuso un cambio definitivo en la configuración de la ciudad. El espacio ocupado hasta entonces por los grandes muros que cerraban la zona del Mercadal se convirtió, con la desaparición de la muralla, en un eje viario norte-sur: la actual avenida de Jaume I. Los grandes espacios ocupados por los baluartes fueron urbanizados y supusieron el inicio del ensanche de la ciudad hacia el oeste, hasta la carretera de Barcelona.

Inmediatamente después del derribo de las murallas se abrió una nueva calle, la de Joan Maragall, que también afectó de forma impor-

tante a la configuración urbanística del sector. Situada diagonalmente con respecto a la trama urbana anterior (que estaba formada por calles este-oeste y norte-sur), cortó las edificaciones que existían en la zona, obligó a construir otras nuevas y supuso, en definitiva, la desaparición casi total de cualquier vestigio de ocupación anterior.

De esta manera, a lo largo del siglo XX, la zona del Mercadal, que hasta entonces había sido un barrio periférico de la ciudad, fue integrándose en el centro urbano. Era, sin embargo, un barrio bastante degradado, habitado por las clases más bajas de la escala social. Con el tiempo, esta población fue desplazándose a la periferia, siguiendo a las fábricas, que tendían a situarse alrededor de la ciudad, donde disponían de mayor espacio, y la zona del Mercadal se fue reconvirtiendo en el núcleo comercial y de negocio. Poco a poco, los viejos edificios iban siendo abandonados por sus antiguos inquilinos y sustituidos por nuevos inmuebles ocupados por negocios y comercios; de aquí la apariencia actual del barrio, en el que prácticamente no se conservan restos visibles de su pasado medieval y moderno, y donde las construcciones normalmente no superan los cincuenta años de antigüedad.

Y no sólo se modificaron los edificios, sino también las calles, que se ampliaron a fin de adaptarlas a las nuevas necesidades de la circula-

ción, con la aparición y el uso creciente del coche.

Una de las últimas calles en modificarse fue la de Savaneres, que a finales de la década de los sesenta fue derribada en su totalidad; el objetivo no era, sin embargo, construir nuevas viviendas, sino abrir una gran calle que, desde entonces, se ha convertido en el principal eje de entrada al casco antiguo de la población.

Inicialmente, el proyecto contemplaba conservar la plaza del Hospital, que con el tiempo se había ido convirtiendo en un punto emblemático de la ciudad, y construir una segunda plaza en el lado este de la calle, con un edificio central que separaría ambas plazas y que, en principio, estaba destinado a alojar los diversos colegios profesionales. Pero el proyecto suscitó un fuerte rechazo popular, por dos razones: por un lado, por la vinculación de la propiedad del edificio con la Falange y, por otro, porque con su construcción no se resolvía el problema circulatorio, ya que para los coches sólo se preveía un pequeño paso con arcada en la zona central. Finalmente, el proyecto no siguió adelante y toda la zona se convirtió en una amplia calle.

Curiosamente, sin embargo, sí se mantuvo la nomenclatura del proyecto inicial, y los nombres de plaza del Hospital y plaza de Pompeu Fabra componen actualmente lo que en realidad no son dos plazas, sino una calle.

El antiguo hospital de Santa Caterina y su entorno se convertirán en la sede de los departamentos de la Generalitat de Catalunya a Girona.

Autores: arquitectos Fuses-Viader

English

Presentation

When the Santa Caterina Hospital was moved to its new site in September 2004, after having stood on a large site in the southern area of the Mercadal district for close on three hundred and fifty years, it had been decided long before, and with good reason, to turn it into the site of all the premises of the Government of Catalonia – the Generalitat – in Girona, after completing the necessary rearrangements, consolidation work, additions and changes. An international tender was arranged to select the best design, and the architects behind it then set about drawing up the executive design in order to be able to make a start as soon as possible on the complex, far-reaching dismantling and rebuilding work for the new facilities.

The choice of this spot as the single site for all the Generalitat government's premises was apt from every point of view: it enjoyed good communications, and there were other authorities located nearby – the Generalitat's regional office, the city council, the provincial council and others. However, a solution had to be found for a problem that could become serious and contribute to reaching gridlock in the heavy city-centre traffic. The design necessarily envisaged the building of a huge underground car park which, apart from meeting the needs of the building and its visitors, would also considerably extend the current paucity

in parking facilities for vehicles in the area.

The site for the large new car park could certainly not be underneath the former hospital building, which was to remain standing, intact: instead, the Joan Maragall street and Pompeu Fabra avenue area had to be used, it being a suitable site on all counts. That decision however meant that extensive archaeological excavations had to be undertaken, the structures encountered had to be studied and documented, and then the relevant permits had to be applied for straight away from the Culture Department's Directorate General for Heritage for taking down and resiting, if possible, the remains recovered in order to be able to build the two-storey car park envisaged in the design.

We were acquainted in some detail with the urban evolution of that area since its origins, and more elderly Girona people remember that Pompeu Fabra avenue was built over the former Hospital square, which occupied the western end, and over a city-block of old dilapidated houses that were almost in ruins between Pavo street to the north and Canaders street to the south. We also knew that the little Hospital square was carved out in the mid seventeenth century by demolishing another block of houses as a direct result of the building of the Santa Clara bulwark and of the hospital, which had previously occupied a suburban area a little beyond the present-day Lleó square since the early thirteenth century, and which had to be demolished and moved for reasons of defence.

What was not so clear was what might be found under Joan Maragall street. The entire urban area was greatly affected by the building of the great late-middle-age city walls in the early fifteenth century and by the building of the street named after the celebrated poet Joan Maragall in the first third of the twentieth century, substantially altering the former grid pattern. And then the project envisaged excavating and documenting all the areas of the former hospital where it was necessary to lower the land or dig trenches in the land and to release, if necessary, the vault loading in some of its premises.

The preparatory soil borings showed that the remains of buildings occupied all of Pompeu avenue except for one area beside Fontanilles street, where the basement had been built for a building that was intended to be the headquarters of all the professional associations in the province but which was not pursued in the end on account of pressure from the people. However, no buildings at all were found under Joan Maragall. The siting of the foundations for the houses there on a higher level together with the need to arrange traffic elevations that were as flat as possible would have resulted in the complete disappearance of all evidence.

The area to be excavated was huge – a gift for us left by the evolution of that area. Over the last few years, urban archaeology has been changing the history of our cities through the fresh data it has been producing, but seldom do we have the

chance to work in such large areas, marking out a city-block of houses: while the size of the sites worked on does vary, they are usually small and poorly defined.

The Santa Caterina excavation, which is the biggest ever carried out in the city of Girona and one of the biggest in anywhere in Catalonia, brings a bonus: it lets us relive the history of a little patch in the Mercadal district – Savaneres street – before the first houses went up, all with a rare and surprising degree of detail; and combining the archaeological data with data from documents promised a level of precision that is rarely attained.

This modest but we hope effective exhibition seeks to illustrate the development of a single street in a district, the Mercadal district, mainly through the archaeological research pursued there, revealing the strong heartbeat of life there, and the cares, joys and sorrows of many generations of Girona city folk – tradespeople and humble workers – as seen in their houses, their tools, their crockery, their material culture and their lives.

The origins of the district The “*sèquia Monar*” and the convent

The Mercadal district first comes into history around the year 1000 when it is mentioned as

being “in front of Girona” and/or “on Girona Plain”. It was a region of farmland and market gardening, well watered by the Monar, which was a major public-works channel that took water from the Ter at Montfullà and enabled a strong, constant water flow to be maintained all across the plains called Pla de Salt and Pla de Girona, and a large area of land to be turned into irrigated farming land. Because of the force of the flowing water, the area also became a privileged spot for siting countless mills of all kinds, many of which were in fact built in the Mercadal district where the irrigation channel drained into the Onyar. That water channel, which still exists supplying the Onyar with the water needed to make it still appreciable from the bridge Pont de Pedra, has marked the history of the district since it was first formed at some unknown time in the distant past.

The name “Mercadal”, which is often encountered in many Catalan towns and cities, must have referred to the existence over a long period of the major livestock market that is known from the earliest reliable data to have been held on the sandy area of the river Onyar where the Rambla is now, and presumably on the other bank too— the Mercadal bank.

It is interesting to recall that the whole area encircled by the late-middle-age walls as defined by Jaume I avenue originally featured two well-defined parts: one lay to the north, beyond what is now Sant Francesc street, i.e. the Mercadal dis-

trict as such; the other lay to south and was called Cuguçac, the name of a stream that drained into the Onyar at the top of Rutlla street, though that part has vanished without leaving any visible trace. Even so, that part’s settlement and urban development facilitated symbiosis in that, as we shall see, the northern and southern parts of the district followed different growth paths.

In those early days, they were well-watered agricultural land owned by the aristocracy or the church – Sant Feliu, Santa Maria or Sant Martí. Their being close to Girona, which was an important urban centre and population centre, explains the high economic value of that farmland, and also its expansion from the river out west as time went by. Moreover, at the mouth of the Monar irrigation channel, where three outlets were eventually made to make better use of the force of the water, an area of wheat mills, textile mills and other mills of all kinds gradually developed, attracting tradespeople, millers, muleteers and their families, and those people dwelt in and took over the land near the church of Santa Susanna, for which there is documentary evidence back to the eleventh century, it having been suffragan at first of Sant Feliu church and later on a parish church.

An event that was to prove of great importance for the future history of the area occurred in the first half of the thirteenth century: the establishing of a house of the Franciscan order just to the south of the Monar. That order, so closely bound up with

Girona, was eventually to build a vast monastery right in the middle of the district, which served to consolidate its north-south dualism.

It should also be recalled that the first stone bridge was built in that same period in the thirteenth century: the bridge known as the Framenors bridge ('Friars Minor bridge'), which afforded a permanent safe route between old city centre to the east, nestling under the buttresses of Les Gavarres, and the Mercadal district, a dynamic area that was coming to the fore and which, half way through the century, was to switch from being an agricultural area to an urban area.

For indeed the city of Girona was growing out from its initial nucleus slowly but steadily. That growth became more evident from the tenth century onwards, and became constant. First came the 'bourgs' or suburban districts – Sant Feliu, Sant Pere de Galligants, Santa Eulàlia Sacosta – closely followed from the twelfth century onwards by Areny, Cap de l'Areny and Vilanova, to the south of the city walls. By the thirteenth century the city's surging growth had become unstoppable: it grew from all standpoints, and in terms of population the leap was huge. Every possible spot needed to be occupied, and every one was indeed occupied, even some lying on awkward terrains. The time had come to expand out towards Mercadal, a flat, neighbouring area with everything to recommend it. The loss of its agricultural land was not a concern: it just meant

bringing areas lying further out towards the west or towards the sandy land near the Ter under the plough. The economic benefits of turning those market gardening farms into dwellings were substantial and immediate, and in any case it was something that had to be done in order to provide the requisite living conditions for a growing population.

The “*establiment*” An urban-development model

The southern part of Mercadal district, beyond the great Franciscan monastery, started out on its regularly orthogonal development in the mid thirteenth century, from north to south. That well-known process continued over time down to almost the middle or the second part of the fourteenth century. Afterwards, as we shall see, things changed: that growth was to come to a halt, and a major crisis marked the end of the middle ages, one that was to affect the entire city as well as this district in particular.

The documentary data we have, now confirmed by archaeological data, explain the creation of Savaneres street (our street), Tixadors street, which is now called Carrer d'en Ginesta, Canaders street, Corral street, and many others. Those are long, narrow streets aligned to run parallel to the Sant Francesc monastery and perpendicularly to the river Onyar. The way they were

arranged was simple: the street was marked out to be wide enough to assure smooth traffic, and the area around it was divided up into uniform plots, all identical and rectangular in shape, on a north-south axis, along with the future north gateway. At that time and indeed down to the nineteenth century, the houses along those streets had just one entrance, which was always located on the north side, though the rear of the buildings gave onto another street which the houses built on the other side of the street gave onto. So they were simple single-family homes, all very similar but not identical, often housing the owner's workshop, and with the rear often taking the form of open back yards.

How was the urban development of the area organised? In the manner that was customary in medieval Girona: through a process referred in documents of the time as *establiment* ('establishment'). In broad outline, this is how it went: the holder of the property's eminent domain – usually the Church in those days – realised that developing a particular area, "to build houses there" as the documents of the day put it, offered scope for economic gains; the rights to the 'second degree' of ownership were thus handed over to intermediaries enjoying the pertinent rights; these latter people were prominent, powerful inhabitants of the city – the bourgeoisie, or the highly active lower orders of the aristocracy, or, as in the case of Savaneres, well-off Jews – and they acted as the holders of the property's beneficial interest.

They were then left in charge of setting the process in motion: dividing the land into plots, arranging the urban-development work, and selling the plots. The people acquiring each plot to build their house on then became the holders of the beneficial interest to the plot, which they could sell, assign, or leave to their heirs, provided that they paid the holders of the eminent domain the annual ground rent, which was a very modest amount, and provided that when they sold, assigned or inherited the property, they paid the holders of the higher-level title the transfer duties to which the latter were entitled. This made the tenant the real owner of the property, yet still gave the holders of eminent domain a regularly paid extra income.

We know the names of many of those people involved at intermediate levels in the line of title, such as Pere de Déu, who set up various weaving shops in what is now Ginesta street, or the Oller family who did much the same, and also the Asdrai, Salomó, Bonafè and Caravita families, who were Jews in the city and who had long been the owners of agricultural land in that area, and who then set up establishments there as expected. It is interesting to note that Savaneres, the street concerned in these excavations, was constrained by the existence of two pre-existing paths, which in fact were to define how the land was initially occupied. On one side, the Fontanilles path, which slanted its way towards the Monar irrigation channel and which was cut off by the coming of the Franciscan monastery; our present-day

Fontanilles street with all its peculiarities is a good reminder of that former route of that path. For its part, Savaneres had been one of the oldest and most important paths before the establishment phase, since it linked up the Girona Plain, Santa Eugènia, Salt and the city beyond. It ended up – or started out – at the ford across the river Onyar (*Passaturis*), where one could cross the shallow waters of the river over a footbridge.

By the last third of the thirteenth century, the entire area between the Franciscans and Corral – Tixadors, Savaneres and Canaders – was fully built up.

The “*establiment*” of Savaneres A craftworkers’ street

Savaneres – the street we have excavated and one which know in extraordinary detail – is a perfect example of the history of the southern part of the district. What we discern here is the same as what we would see if we had excavated at Tixadors (Ginesta), Canaders or Corral.

As noted before, there was a constraint in this case: the existence of the Fontanilles paths and of the city entrance that Savaneres fossilised. The effect of these can be seen in the western end, where a very narrow perpendicular street at the level of the main entrance to the Casa de Cultura creates two built-up zones, two city-islands of

dwellings, this being highly unusual in the practice of the time as seen in Tixadors, Canaders and beyond. Fontanilles must have been the decisive factor, and this would explain the peculiarities of some of the building plots which, though having the same area as the others, have a different shape.

What kind of people moved in to live on this new street in this new district? What were they looking for? What did they want? The documentary data throw light on the matter, while the archaeological data illustrate it.

On Tixadors street, the significant and possibly majority presence of tradespeople connected with textiles eventually gave the street its name, which means ‘weaver’. The name doesn’t help much with Savaneres, but we can deduce from documentary data that the tenants who first set up there were humble folk with various trades, workers with little workshops at home or working in the employment of others – day labourers, adventurers, tanners, tawers, weavers, carriers, potters, shopkeepers, market-gardeners, though the list of trades evolved gradually over time with blacksmiths, cobblers and carpenters also appearing. It was only at the time of the sweeping reforms in the seventeenth century that substantial changes were to be seen there.

So this was a street for tradespeople where many of the homeowners set aside part of their houses as workshops. When a place has been occupied

constantly over a long period, as in this case, where human occupation has been running at high levels since the early nineteenth century, with the coming of higher buildings and the conversion of what were once single-family homes into condominium buildings with up to four or five floors, it is difficult to discern developments over time from the architectural data, particularly when, as in the whole of eastern area on account of the traffic elevation, the excavation work was often carried out under the surface, i.e. exploring just the foundations or the building work in the subsoil. Further west, in the area that was demolished in the seventeenth century, the state of preservation is better, and documentary evidence exists indicating the presence of a blacksmith, and probably a glassmaker in modern times.

The workshops, stores and other areas connected with the trade concerned are usually concentrated at the front and the back of the houses. So here we have a district that was dynamic and family-oriented, one where sons learned their trade working beside their fathers in the workshop, where neighbourly relations stemming from an awareness that they were all members of a very specific class in the community, reinforced links and relations among them, they being more exposed than others to the ups and downs of history. It is interesting to note that the

nearby street of Canaders was by far the street with the most homes (and in all likelihood the most inhabitants) in the entire city of Girona, and Savaneres is very close to it, as the 1380 census reminds us. A new, heavily populated, dynamic and hard-working district, yet for those selfsame reasons more exposed than any other to recessions, to sudden stoppages in economic growth, which would affect workloads and prices, particularly in a new district.

The Black Death that first appeared in 1348 marked the beginning of a downturn whose effects were soon felt. Even so, here in the city of Girona, the shock, though terrible in every respect, made less of an impact, or rather was slower to show through. But there was more to come: the long civil war in the fifteenth century affected this district as it did the city as a whole. It is interesting to note, as shown by archaeological excavations in many places, that while the buildings underwent building work, refurbishment work, improvements and structural modifications throughout the fourteenth century, thereafter everything was to stay as it was for over a hundred years – no building work, no improvements, just efforts to maintain what was there already, all of which provides strong evidence that this was a time of survival for those who could, a time of making do while waiting for better times to come.

The city wall

Closing off the city

When the Moorish caliphate that ruled much of Spain from Cordoba finally collapsed early in the eleventh century, the danger of attacks on the city and of long, grim sieges faded away. The massive Carolingian walls in Girona enclosing a small space of some five and a half hectares had afforded excellent protection for a city that had not yet grown beyond its walls. However, peace, expansion, economic and demographic growth, calm on the political and military fronts and the remoteness of danger had all fostered the appearance and consolidation of the 'bourgs', the suburban districts that grew up outside the walls, dotted along the main communication routes. First came the suburb of Sant Feliu, spreading out alongside the ancient Via Augusta to the north in the shadow of the church and the body of the martyr Saint Feliu; over on the far side of the river Galligants was the suburb of Sant Pere, which was to grow out towards Sant Daniel valley and particularly towards Pedret, and the suburb of Santa Eulàlia Sacosta, along the path leading up to Montjuïc towards Campdorà. By the twelfth century, the new areas coming under settlement lay towards the south, following the southern branch of the former Roman road (the streets Peralta, Ciutadans and Albareda) and nearby areas – the place known as Areny, Cap

de l'Areny (the most southerly end) and Vilanova, corresponding to the entire area to the east of Ciutadans when the city began to spread up to the higher lands. Lastly, as we have just seen, in the mid thirteenth century it became necessary to develop Mercadal district through the 'establishment' system. This was a long, on-going process that started out from a city closed in behind mighty walls and housing one and a half thousand people before growing into a city housing some twelve thousand, most of whom – ten or eleven thousand – lived beyond the defensive constructions that had become, for a time, unnecessary, as well as being extremely expensive to build and maintain, as we must remember.

However, times changed, and the first shock came unexpectedly from the north, from a world that seemed kindred and unlikely to be behind an attack. In 1285, the city was subjected to a long siege by crusaders under the military leadership of the king of France, Philip III The Bold, and the outlying "open" settlements had to be abandoned, the inhabitants taking refuge within the walls. This sounded the warning. From then on, it became the norm for the most frequent and ferocious incursions to come from the Kingdom of France.

That event ushered in another period of wars with Castile and France that demanded new fortifications. The King of Aragon, Peter The Ceremonious, was well aware of the situation, and urged the people of Girona – and indeed all

his subjects – to wall in strongly the new suburbs that were spreading out in every direction; and he had to insist, and to threaten, plead with and persuade them to get them to do as he said. Let us not forget that public works on that scale demanded huge effort and great cost, all at a time of widespread recession (plagues, wars, poor harvests, earthquakes...).

Work started around 1362 and lasted for half a century. The end result, however, was magnificent: very solid walls that enclosed all the main districts and practically all the city's inhabitants. The only places that were left outside were the houses along Pedret street, Sant Feliu de Guíxols path (Carme street), Caldes path (Rutlla street) and the New Hospital.

The walls that protect the Mercadal district date from the early fifteenth century, and entailed in some cases substantial modifications that affected the southernmost sector in particular, beyond Canaders street. It was indeed there, in that area, giving onto Canaders street, that the Santa Clara gateway was made, the gate taking its name from the convent lying a little beyond the edge of the fortifications.

The wall amounted to a change of great importance: from then on, Savaneres street, the whole Mercadal district and the city were defined by walls and ditches that could not be crossed over. Much worse than that, however, was the fact that sieges, destruction and everything entailed in war eventually became constantly present, a shadow

hanging permanently over the city, mar-king it and its inhabitants deeply, particularly during a period in the fifteenth century and then from the mid seventeenth century onwards.

After the storm Economic recovery

The city of Girona emerged from the fifteenth century impoverished and partially abandoned, its population having fallen to less than half the levels of the previous century. The various waves of plagues and epidemics, and particularly the endless hostilities it was involved in, led it to the brink of economic collapse, with trade becoming precarious and with its urban fabric destroyed to a considerable extent, with whole streets demolished and lying in ruins (Ballesteries) and many buildings and businesses abandoned or fallen down. The sixteenth century brought some respite, particularly as regards warfare, and that enabled economic and demographic recovery to start up, and even some embellishment of the city, which acquired new buildings.

A two-fold process arose in society: the nobility moved into the city from the country, which gave a boost to certain trades connected with building and household goods; and the city classes with 'citizen' status gained a degree of nobility by acquiring land. However, the characteristically medieval social structure remained intact, and not

just throughout that century but almost down to the end of the nineteenth century, when the industrialisation of manufacturing and the crisis of the old regime started.

Within the city, the districts that had most suffered from the effects of epidemics and wars became occupied and revitalised once more. The armed conflicts and the sieges suffered by the city had ended up destroying much of its commercial and industrial fabric. Those workshops and businesses were located mainly in the most outlying districts. It was also out there – with Mercadal chief among those districts – where most of the urban-development activity of the sixteenth century became concentrated. Out in those areas, it was not so much a matter of putting up big, beautiful buildings as of rebuilding the framework of urban, industrial and commercial life. It was there in that district that most of the craft workshops were concentrated, with many traders and craftsmen living out there; those with citizen status, church people and nobles – all privileged and unproductive classes – lived in the old centre of the city, around Força Vella and the Areny area.

That economic and urban revival also left its mark on Savaneres street, along which intensive building activity can be discerned after nearly a century of no change, with refurbishing and repair work being done on the buildings, many of which already existing. This indicates strong

economic recovery, as is apparent from the reoccupation of houses that had been abandoned. The epidemics and floods that had beset the district had taught its inhabitants a few lessons, and the new refurbishment and improvement work was pursued under criteria that differed from those of the medieval period. Perhaps the most important of these was the introduction of facilities for hygiene inside the buildings, often in the form of indoor cesspools to collect waste. In parallel with this, an incipient sewage system was created out on the streets to collect rainwater and the wastewater that the various businesses threw out, though that system was not directly connected to the houses. Another improvement was the building of wells inside some houses to supply them with water drawn up from underground, thanks to the aquifers being not far below the houses; this meant that water no longer had to be collected directly from the Onyar river, in which wastewater from the eastern end of the city built up.

In economic terms, textile and leather making along with metalworking once more became the main economic activities in the district and the city. A good example of those activities were the tanneries devoted to processing leather, they having been very important. Their premises and working methods were very similar to their ancient and medieval counterparts, and also very similar to the methods still being used in many third-world countries.

The bastions and the hospital

A new face for the quarter

The location of the city of Girona, which was regarded as the key city in the kingdom, meant that it became engaged, often against its will, in the wars that plagued Catalonia and north-east Spain in general. That is why the city had equipped itself with mighty walls back in the fourteenth century to enclose not just most of the inhabited area but also large areas of agricultural land. However, if anything could be said to have evolved quickly in that world, it was military techniques and weapons. The defences erected at the orders of Peter III, which had been very useful against swords and lances and against medieval siege techniques, and which had proved their worth over the course of two centuries, became practically useless in the face of new approaches to war, particularly with the appearance of firearms and the widespread use of artillery. The old city walls were of little help against such new weaponry, as was shown during the war against Louis XIV when the French besieged the city in 1653. The height and perfectly vertical sides of the walls only served to boost the impact force of the cannon balls, and the rampart walks, despite their width, were too narrow to enable the defenders to install cannons up there and to take ammunition up and down as needed.

In view of that situation, new systems of defence became imperative. The most important of these was the building of bulwarks up against the old walls on the outside – ironically, a French invention. ‘Bulwarks’ are simply large platforms set up against the walls, with a ditch at the bottom and set slightly sloping so as to absorb the impact of the artillery fire; when these were built around the perimeter, they enabled artillery weapons to be set up, the cross-fire from which protected the walls themselves.

The building of those new defences was of paramount importance for Mercadal district and Savaneres street in that it brought about definitive change in their layout. The building of one of the bulwarks – the Sant Francesc one, which is located in the zone now occupied by Lleó square – entailed demolishing one of the few large buildings sited outside the wall: the New Hospital, built in the year 1211. Hence a new site had to be found for it, and thus it was that Santa Caterina Hospital came to be relocated inside the walls, just to the south of Canaders street, thereafter becoming from the outset the most prominent building and the driving force shaping the southern area of Mercadal district. And then another bulwark, the Santa Clara one, was built just to the west of Savaneres street, protecting the Santa Clara gateway and making it necessary to demolish the convent of that name that was also located outside the walls.

The new bulwarks needed large, long ramps built

with a gentle slope so that cannons and ammunition could be taken up. To build that new ramp, much of the western half of Savaneres street had to be demolished, thereby creating an open space in front of the new hospital, and that space was to endure down to the twentieth century as a square named Plaça de l'Hospital. From then on, Savaneres was left reduced to practically half its original length. The peculiar nature of the building work in the street, with all the houses there being designed almost as a single building, meant that a new façade had to be built to close off the street on the western side, with a new façade being formed facing the recently created square. The houses were bunched together on the eastern side, and when the city grew thereafter, the additional population pressure resulted not so much in the occupation of new areas as in the existing buildings growing ever higher.

A quarter in decline From artisans to workers

The eighteenth century was to a large extent a time of stagnation for the city, featuring antiquated, rigid social and economic structures with the unproductive classes of the nobility, the military and the church still predominating. Once again, the century got under way with major strife: the War of Spanish Succession, which ended with the

city being occupied by Bourbon troops. And once again, the city emerged from the warfare with great damage to its urban design and economic life – up to 12% of its buildings had been destroyed or rendered uninhabitable, and board and lodgings had to be provided for a large number of troops fighting on Philip's side. Many of the soldiers there were lodged in Mercadal district, while the officers preferred the larger residences in the eastern side of the city.

Despite those beginnings, the city underwent constant growth in its population throughout the eighteenth century, though that growth was not accompanied by changes in the composition and organisation of society.

In terms of the city's urban development, two features stand out over the course of that century, one affecting the whole city while the other related mainly to Savaneres street. The Mendizábal disentailment of 1835 resulted in many church properties passing to the state or the municipal authorities. In a city like Girona, where there had been as many as 19 monasteries, that amounted to the transformation of a significant share of the urban land. Notable in this sense in the Mercadal zone are the monasteries of Sant Francesc, to the north of Savaneres street, and the Mínims monastery, which was located to the east and turned into military barracks. However, the feature that was to give definitive shape to Savaneres street was the building of the Hospice and Casa de Misericòrdia (now the provincial

council's cultural centre, the Casa de Cultura) to the north of Hospital square: in architectural terms, it was designed as a reflection of the Santa Caterina Hospital, and it neatly closed off the square.

If the War of Spanish Succession had been hard on the city, the Napoleonic Wars of the early nineteenth century were to prove still worse: in just a short time, especially after the 1809 siege, the city's population fell by virtually half, and large swathes of the city were flattened by the intensive artillery bombardments. Clear evidence of this can be seen in the eastern area of Savaneres street, where the houses had to be rebuilt from the ground up.

Population levels only returned to their previous levels in the 1840s, and alongside that recovery the city launched into a transformation of its social and economic structures through the start of the industrialisation of manufacturing.

The Mercadal district was one of the main hotbeds of that industrial growth, and many industries were set up there, while the streets formerly occupied by traders and craftsmen became homes for the workers. Still hemmed in by the medieval city walls, that growth in population had to be accommodated through making the buildings higher and sub-dividing them in complex ways inside. Thus it was that on Savaneres street, what had once been two-storey single-family homes were turned into buildings with up to four storeys, all compartmentalised inside to make apartments for

accommodating a number of families.

Despite those rearrangements, some design features dating from the original structures were retained inside those homes. Thus while the two large buildings (the hospital and the hospice) and the streets had a comprehensive sewage system, many of the houses in the district were still using cesspools, which had to be increased in number as the buildings grew in height. Many of those houses were only to be provided with direct connections to the sewage system well into the twentieth century

The opening up of the city From Savaneres to Pompeu Fabra

In the city of Girona, the twentieth century started off with the demolishing of the old Mercadal walls. Even though that was a long process that only reached completion in the 1930s with the demolishing of the last bulwarks, it meant that the city was being opened up. Previously, urban growth had been restricted by their existence and by the way Girona had been seen as a stronghold, which had meant that nothing could be built outside the defences lest such buildings were utilised by hypothetical assailants.

The removal of the wall changed the layout of the city once and for all. The space left by the demolishing of the great walls that had previously closed off the Mercadal area was turned into a

north-south road axis – what is now Jaume I avenue. The large areas occupied by the bulwarks were then developed, and marked the beginnings of the outward expansion of the city towards the west, as far as the Barcelona highway.

As soon as the demolishing of the walls was complete, a new street was fashioned – Joan Maragall street – that also had a major impact on the urban development of the area. Running diagonally with respect to the older urban grid (which was made up of east-west and north-south streets), that new street cut through the buildings still standing in the area, making it necessary to have them rebuilt, and destroying almost completely the last remaining vestiges of the previous occupation pattern.

As the twentieth century wore on, the Mercadal area, which had always been on the edge of the city, gradually turned into a city-centre area. It was, however, a seriously run-down area, inhabited by the lowest classes in the city. Those people eventually started moving out towards the outskirts of the city in the wake of the factories, which tended to be located out around the city where they had more space available, and the Mercadal area was changed into a shopping and business centre. Little by little, the old buildings were abandoned by their tenants and replaced by new buildings occupied by businesses and shops. Thus arose the present-day appearance of the district, with scarcely any remaining traces of its medieval and modern past, and featuring buildings that are in

most cases no more than fifty years old. And the changes did not stop at the buildings: the streets too were altered, they being widened to adapt to the new needs posed by traffic with the appearance and increasing use of the car.

One of the last streets to be changed was Savaneres, which was completely demolished at the end of the 1960s, though not to build new homes: instead, a large-scale street was opened up, one that became thereafter the main entrance way to the old quarter of the city.

Initially, the intention was to preserve Plaça de l'Hospital, which had become a noted feature of the city over time. Accordingly, the initial design for the zone envisaged building a second square on the eastern side of the street, with a central building to separate the two squares. That building was meant to house the offices of various professional associations, but generated sharp opposition from the people, for two reasons: firstly, on account of the ownership of the building being linked to Franco's Falangist Movement, and secondly because building it would not solve the traffic problem, since only a small thoroughfare in the middle with arches was envisaged for cars. In the end it was not built at all, and the whole area became a broad street. Curiously, however, the names used in the original design were retained, and the names Plaça de l'Hospital and Plaça Pompeu Fabra now form what is in fact a street, not two squares.

EXPOSICIÓ

- Organitza:* Ajuntament de Girona
Direcció: Pere Freixas
Comissariat: Josep M.Nolla, Lluís Palahí, David Vivó
Disseny i muntatge: Mostra Comunicació s.l.
Recerca i documentació: Eduard Canal, Xesca Jiménez
Activitats i difusió: Carme Irla
Realització de les maquetes: Maquetes Clarмонт. Tarragona
Fotografia: Pep Iglesias, Josep Maria Oliveras
Dibuixos: Jordi Sagrera, David Vivó
Video: 24 Imatgesxsegon
Restauració: Clara Oliveras, Mar Vivó
Procedència d'imatges i objectes: Museu d'Història de la Ciutat. Girona.
CRDI (Centre de Recerca i de Difusió de la Imatge.
Ajuntament de Girona)
Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona.
Museu d'Art. Girona.
AHCOAC (Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes
de Catalunya - Demarcació de Girona)
Impressió d'imatges i retolació: Gràfic rètols
Muntatge: Fradera Pintors, Transports Corcoy, s.l.
Assegurances: Molas i Torroella, s.l. La Estrella Seguros

Aquesta exposició ha estat possible gràcies a la col·laboració de:

Finançament de la recerca arqueològica:

Direcció científica de la recerca arqueològica:

**Generalitat
de Catalunya**

Universitat de Girona
Institut del Patrimoni Cultural

CATÀLEG

Edita: Ajuntament de Girona

Autors: Josep M. Nolla, Lluís Palahí, David Vivó.
(IPAC. Institut del Patrimoni Cultural)

Disseny del catàleg: Jordi Fanyanàs

Fotografia: Pep Iglesias

Traducció i correcció: Traduccions Link

Dibuixos: Jordi Sagrera, David Vivó

Impressió: Palahí Arts Gràfiques, s.l.

© de l'edició: Ajuntament de Girona

© dels textos i de les fotografies: els autors respectius

© de les traduccions: els traductors

© dels dibuixos: els autors

Dipòsit legal: GI-690-06

ISBN: 84-8496-029-3